

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Історичний факультет
Кафедра етнології та краєзнавства**

**Вплив урбанізаційних процесів Півдня України другої половини ХІХ –
початку ХХ століть на формування і розвиток робітничої культури**

Магістерська робота
студентки ІІ курсу ОР «Магістр»
денної форми навчання
Освітня програма : «Етнологія»
Спеціальність : 032 «Історія та археологія»
Кологривової Вікторії Олександрівни

Науковий керівник:
Конта Ростислав Михайлович
д.і.н., професор

Київ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Загальна характеристика джерельного комплексу	8
1.2. Стан наукової розробки проблеми	12
РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ	20
2.1. Адміністративно-територіальний поділ	20
2.2. Специфіка урбанізаційних процесів на Півдні України	22
РОЗДІЛ III. РОЗВИТОК ПІВДНЯ ЯК УРБАНІЗАЦІЙНОГО РЕГІОНУ	31
3.1. Розбудова шляхів сполучення як одна з основних умов урбанізації регіону	31
3.2. Промисловий потенціал губерній.....	42
3.3. Модернізація галузей промисловості.....	47
3.4. Основні аспекти соціокультурного розвитку в регіоні	50
РОЗДІЛ IV. ФЕНОМЕН РОБІТНИЧОЇ КУЛЬТУРИ	65
4.1. Політика підприємств щодо залучення робітників	65
4.2. Умови праці і бюджет робітника.....	69
4.3. Побут робітника	74
4.4. Еволюція робітничої культури	81
ВИСНОВКИ.....	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	95

ВСТУП

Визначальним фактором у розвитку Півдня України стали урбанізаційні процеси кінця XIX – початку XX століть.

Історія заселення південноукраїнського регіону починається зі скасування кріпацтва. До переселення саме на Південь селян спонукали відносно близьке розташування регіону, його багатоземельність і гостра нестача робочих рук. Офіційна колонізація Півдня відбувалася поряд з активним самовільним переселенням селян.

В другій половині XIX – на початку XX ст. південноукраїнський регіон став безумовним економічним та модернізаційним лідером Наддніпрянщини. Вирішальний вплив на розвиток міст Катеринославської губернії мали географічне положення та наявність покладів корисних копалин, Херсонської – наявність портів, залізничного сполучення та потреба ринку у сільськогосподарських машинах.

Процеси урбанізації й модернізації неможливі без розвитку інфраструктури регіону. В південноукраїнському регіоні мала місце розбудова трьох видів сполучення – сухопутного, залізничного і водного.

Безумовний вплив на розвиток міст мало прокладання залізничного сполучення: вже 1873 р. було побудовано першу лінію Лозова – Олександрівськ з гілкою на Катеринослав, а 1902 р. друга залізнична гілка, прокладена через Олександрівськ, з'єднала Криворізький залізорудний та Донецький вугільний басейни. 1873 р. була побудована ще одна залізнична лінія – Знам'янка – Миколаїв, яка перетворила місто на важливий транспортний вузол; 1907 р. було відкрито залізничне сполучення з Херсоном, а 1914 р. – з Одесою.

Залізнична доступність міст сприяла активізації наступної хвилі переселення на Південь – згідно з переписом 1897 р. переселенці становили 63,6% населення Херсонської губернії, а населення Катеринослава впродовж

1861 – 1897 рр. зросло на 15,68%. За рівнем урбанізації (17,76%) лідером був Південноукраїнський регіон¹.

Центрами морського мореплавства в південноукраїнському регіоні були здебільшого офіційні міста. Завдяки Чорноморсько-Азовським портам забезпечувалися тісні комерційні зв'язки Півдня України з Європою. Поєднання ж залізничних і водних шляхів сполучення автоматично перетворювало місто в беззаперечного економічного лідера.

Розбудова інфраструктури в населених пунктах, в свою чергу, сприяла стрімкому розвитку промисловості і підприємництва.

Наприкінці XIX століття відбувся сплеск міського благоустрою – вулиці міст вкрили бруківкою, в центрах постали кам'яні будинки: банки, лікарні, готелі, адміністративні, культурні і навчальні установи, а у великих містах впорядкували водогін і каналізацію, що, в свою чергу, мало вирішальний вплив на боротьбу з антисанітарією.

Міграційні й урбанізаційні процеси, стрімкі модернізація і розвиток підприємництва, прискорена індустріалізація, симбіоз сільської і міської культур – тобто всі ті явища, які мали місце в південноукраїнському регіоні наприкінці XIX – на початку XX ст., призвели до виникнення своєрідного феномену того часу – робітничої культури, дослідження якої разом з образом мігранта-робітника залишається актуальним і сьогодні.

Актуальність моєї наукової роботи полягає в тому, що важливі проблеми етнокультурного розвитку народу в умовах урбанізованого простору і сьогодні залишаються нерозв'язаними та практично невідомими. Одним з важливих наслідків урбанізаційних процесів Півдня України другої половини XIX – початку XX століття є феномен виникнення робітничої культури, історія становлення та розвитку якої також потребує детального дослідження.

¹ Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi>

Робітнича культура є результатом урбанізації, модернізації та індустріалізації. Незважаючи на те, що робітнича культура поступово занепадає, чимала кількість її складових та особливостей має місце і в наш час. Вивчення пережитків робітничої культури становить науковий інтерес, в першу чергу, для етнологічної науки, адже дане явище є однією з найголовніших складових цілої епохи.

В сучасному світі урбанізованість продовжують розглядати як одну з його визначальних характеристик і у наш час. Щодо України, то урбанізація значною мірою залишається однією з необхідних умов та основ її розвитку. Дослідження безпосередньо історичних етапів урбанізаційних процесів в Україні забезпечить можливість детально прослідкувати за зародженням міського способу життя, а також з'ясувати яку роль місто відіграє для держави зокрема.

Велике значення має комплексний підхід до дослідження урбанізаційних процесів Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст., адже без нього неможливі побудова і бачення цілісної картини урбанізації в південноукраїнському регіоні.

Новизна роботи полягає в тому, що в ній охарактеризовано вплив урбанізаційних процесів Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст. на виникнення і розвиток робітничої культури, а також розглянуто взаємодію сільської і міської культур як основну умову появи робітничої культури і зроблено спробу реконструювати образ мігранта-робітника.

Методологія дослідження

Під час написання роботи були використані загальнонаукові (збір та аналіз літератури і джерел за обраною темою, методи дедукції та індукції для виявлення причинно-наслідкових зв'язків), загальноісторичні (емпіричні) і спеціальні методи.

Застосування методів синхронності і періодизації забезпечило хронологічний огляд основних подій і детальну характеристику особливостей розвитку південноукраїнського регіону.

Порівняльно-історичний метод надав змогу розглянути явища і процеси, які мали місце в південноукраїнському регіоні в другій половині XIX – на початку XX століть, в динаміці їхнього розвитку (від огляду історичних передумов процесів урбанізації, модернізації та індустріалізації до витоків формування і розвитку робітничої культури), а також перевірити і порівняти результати окремих досліджень.

Серед спеціальних методів важливе значення має реконструктивний (метод пережитків). Насамперед, під час дослідження феномену робітничої культури ретроспективний метод має виключне значення, адже остання виникла внаслідок симбіозу сільської і міської культур, пережитки яких еволюціонували, пристосувалися до нових умов, в результаті чого утворилося явище якісно нового змісту.

Під час написання роботи були також використані методологічні принципи історичного дослідження, серед яких принцип історизму, необхідний для забезпечення розгляду історичних явищ, фактів і подій у їх взаємозв'язку, згідно з конкретно-історичними обставинами і уникнення перетворення історії у випадковий набір суб'єктивно підібраних фактів. Завдяки принципу історизму стали можливими характеристика і узагальнення найважливіших аспектів розвитку Півдня України як урбанізаційного регіону.

Розгляд історичних процесів, враховуючи соціальні інтереси різних станів і форми їхнього вияву в суспільстві став можливим завдяки використанню принципу соціального підходу. Без соціального аналізу неможливо тверезо оцінити вплив соціальних станів на розвиток суспільного прогресу. Завдяки принципу соціального підходу було досліджено та проаналізовано взаємовідносини між власниками підприємств та робітниками.

Об'єкт дослідження - урбанізаційні процеси Півдня України другої половини XIX – початку XX століття.

Предмет дослідження – вплив урбанізаційних процесів Півдня України другої половини XIX – початку XX століття на формування та розвиток робітничої культури.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати історичні передумови і визначити основні чинники, які вплинули на перебіг урбанізаційних процесів на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ століття; прослідкувати як відбувалося заселення і модернізація південноукраїнського регіону; охарактеризувати соціокультурний і господарський розвиток Півдня; дослідити передумови виникнення робітничої культури як одного з основних результатів урбанізаційних процесів; з'ясувати основні риси та особливості розвитку робітничої культури.

Відповідно до мети, були поставлені наступні **завдання**:

- визначити основні історичні передумови урбанізаційних процесів на Півдні України кінця ХІХ – початку ХХ століття;
- прослідкувати, як відбувалося заселення південноукраїнського регіону;
- охарактеризувати соціокультурний і господарський розвиток Півдня;
- дослідити феномен виникнення робітничої культури, її вплив на побут та дозвілля міського населення.

Хронологічні межі: 1861 рік (реформа про скасування кріпосного права) – початок ХХ ст.

Практичне значення: робота може бути використана під час підготовки до семінарських занять, написанні есе та рефератів на теми, що стосуються урбанізаційних процесів в південноукраїнському регіоні і виникнення робітничої культури, а також для загального ознайомлення з історією заселення і модернізації Півдня України і реконструювання образу мігранта-робітника.

Структура роботи: робота складається зі вступу, основної частини з 4-х розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Загальна характеристика джерельного комплексу

Під час написання роботи був використаний широкий спектр письмових і фольклорних джерел різних видів.

Передусім були використані дані «Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р.» (том 13 – Катеринославська губернія², том 47 – Херсонська губернія³, том 41 – Таврійська губернія⁴, том 3 – Бессарабська губернія⁵).

Передумови заселення і колонізації Катеринославської губернії, її географічне розташування, детальна характеристика промисловості, народної

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: [в 89 т., 119 кн.] / под ред. Н. А. Тройницкого; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. - [Санкт-Петербург: б.и.], 1897 - 1905. Т. 13: Екатеринославская губерния. – 1904. – [5], XIV, 233, [1] с.: табл.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: [в 89 т., 119 кн.] / под ред. Н. А. Тройницкого; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. [Санкт-Петербург: б.и.], 1897 – 1905. Т. 47: Херсонская губерния. – 1904. – [5], XV, [1], 319 с.: табл.

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Т. III. Бессарабская губерния / под ред. Н.А. Тройницкого. СПб: Изд. Центрального Статистического Комитета МВД.

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – Т. 41: Таврическая губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб, 1904. – 341 с.

просвіти, адміністративного поділу, а також статистична довідка висвітлені в «Пам'ятній книжці і адрес-календарі Катеринославської губернії на 1889 рік»⁶.

Для характеристики розвитку Півдня України як урбанізаційного регіону виключне значення мають «Катеринославський адрес-календар 1895 р.»⁷, звідки отримуємо відомості про статистику Катеринославської губернії, видобувну і обробну промисловість, діяльність Катеринославського губернського земства, а також про кількість і основні віхи діяльності адміністративних, фінансових, культурно-просвітницьких і медичних установ губернії.

Досліджуючи «Пам'ятну книжку і Адрес-календар Катеринославської губернії на 1900 р.»⁸ разом із загальним уявленням про розвиток поліграфічної і рекламної справ в губернії, маємо можливість візуально ознайомитися з дизайном і змістом тогочасних оголошень.

Аналіз пам'ятних книжок і адрес-календарів забезпечує можливість детально ознайомитися з різноманітними аспектами розвитку губернії, а також спробувати реконструювати образи тогочасних міст.

Не менш важливим джерелом є тогочасна періодика. Наприклад, в «Одеському віснику» регулярно публікувалися останні новини не тільки Херсонської губернії, а й всієї Російської імперії. Варто також звернути увагу на опубліковані в газеті листи читачів до редакції, де читачі висловлювали

⁶ Екатеринославский адрес-календарь. – Екатеринослав, 1860-1916. – 20-27. на 1889 год. – 1889. – II, 600, V с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003831368#?page=1>

⁷ Екатеринославский адрес-календарь. – Екатеринослав, 1860-1916. – 20-27. на 1895 год. – 1894. – II, 274 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003831366#?page=1>

⁸ Екатеринославский адрес-календарь. – Екатеринослав, 1860-1916. – 20-27. на 1900 год: Вып. 1. – 1899. – 353 с. разд. паг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003831365#?page=1>

свою думку і ставлення відносно тієї чи іншої події, що, в свою чергу, допомагає краще і глибше дослідити психологію тогочасного суспільства.

Нажаль, в другій половині XIX – на початку XX ст. культурно-просвітницькі товариства не приділяли належної уваги вивченню робітництва як окремого стану (не розроблялися програми і анкети для цілеспрямованого опитування робітників тієї чи іншої галузі), і це є великим упущенням. Однак, чимало інформації про життя робітників можна почерпнути зі щоденників лікарів і письменників, які приїжджали до робітничих поселень і, залишаючись там протягом певного періоду часу, записували свої спостереження. Особливо це стосується діяльності лікарів, адже завдяки їхнім записам сьогодні ми маємо відносно точне уявлення про умови праці і раціон робітників. Наприклад, умови праці і побуту робітників шахт тривалий час досліджував санітарний лікар І. Лященко, спостереження якого викладені в його праці «Умови праці на рудниках»⁹.

Спроба відтворення образу робітника південноукраїнського регіону другої половини XIX – початку XX ст. була б невдалою, якби не доступ до спогадів самих робітників. Яскравими прикладами є автобіографічний нарис Н. Горняка «Життя одного вуглекопа»¹⁰ і «Спогади інженера» А. Феніна¹¹.

Важливим джерелом для дослідження культури робітників є народна творчість: пісні, казки, прислів'я і приказки, базою для створення яких спочатку був селянський фольклор. Однак з часом відбувається трансформація жанрів, що призводить до їх виокремлення в нову категорію – робітничого фольклору. Тепер в прислів'ях, приказках, піснях і казках ми бачимо відображення інтересів і потреб саме робітника, а не селянина. Одним з

⁹ Лященко И. И. Условия труда на рудниках Донецкого бассейна. Общественный врач. 1914. № 2. С. 269–278; № 3. С. 422–438.

¹⁰ Горняк Н. А. Жизнь одного углекопа: Автобиограф. очерк. Харьков, 1902. 45 с.

¹¹ Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883-1906 гг.). Прага, 1938. 199 с.

перших, хто почав збирати і публікувати приклади робітничого фольклору, став Г. Успенський («Нариси перехідного часу. Збірка творів»¹²).

Приклади літературної і народної творчості робітників, а також історію виникнення і розвитку робітничого поселення записав В. Вересаєв у «Під землею. Юз і Юзівка»¹³.

¹² Успенский Г.И. Очерки переходного времени. Сборник произведений. Директ Медиа, Москва, 2016. – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=jdShDAAAQBAJ&pg=PA953&lpg=PA953&dq=г.+успенский+песни+рабочих&source=bl&ots=HH6u_aCkAz&sig=ACfU3U2Mlo3FrWDnF5axPGxzDbVxc0iCUw&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjAh9njuJrpAhVBx4sKHbc8ALEQ6AEwDXoECAoQAQ#v=onepage&q=г.%20успенский%20песни%20рабочих&f=false

¹³ Вересаев В. В. Под землей. Юз и Юзовка. Донецк, 2000. – 320 с.

1.2. Стан наукової розробки проблеми

Історіографію дослідження умовно можна поділити на дві категорії: 1) роботи, присвячені безпосередньо урбанізаційним процесам; 2) праці, в яких йдеться про основні аспекти і складові життя робітників.

Успішну спробу дослідити всі аспекти урбанізаційних процесів комплексно (від історичних передумов, які призвели до початку міграції і урбанізації на теренах південноукраїнського регіону до розвитку Півдня України як урбанізаційного регіону і особливостей міської повсякденності другої половини XIX – початку XX ст. зробила Вікторія Константінова. Її монографія «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 рр.)» являє собою ґрунтовне дослідження, значення якого неможливо переоцінити для написання цієї наукової роботи. Завдяки системному і комплексному підходам дослідниці до написання своєї праці з'явилася можливість з'ясувати типологію і прослідкувати динаміку змін чисельності населення в містах і містечках Півдня України, дослідити основні функції міст, завдяки яким останні трансформувалися в потужні економічні центри, а також простежити, як відбувалася еволюція систем управління¹⁴.

Особливості модернізаційних процесів, що мали місце на Півдні України, їх обґрунтування та аналіз викладені в праці Федора і Галини Турченків «Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.)»¹⁵.

Ментальному і соціокультурному розвитку Півдня України як регіону, формування якого відбувалося на перетині різноманітних політичних,

¹⁴ Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.). – Запоріжжя, 2010. – 596 с.

¹⁵ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.

економічних і культурних впливів присвячена монографія Ярослави Верменич «Південна Україна на цивілізаційному пограниччі»¹⁶.

Загальні аспекти урбанізаційних процесів в південноукраїнському регіоні, короткий огляд інфраструктури, галузевої спеціалізації губерній, міграцій, етнічного складу міст і соціальних конфліктів викладені в статті Тетяни Водотики «Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.)»¹⁷.

В статті Тетяни Портнової «Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX ст. в світлі модернізаційної теорії»¹⁸ висвітлена специфіка міського життя в контексті теоретичних проблем модернізації та урбанізації, а також згадана роль українського елемента в урбанізаційних процесах. Загальному огляду еволюції міського середовища, економічному розвитку, облаштуванню міського простору і благоустрою, обігу інформації і соціальним девіаціям на прикладі одного міста присвячена інша стаття авторки – «Еволюція міського середовища Катеринослава кінця XIX – початку XX ст.»¹⁹.

¹⁶ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі – НАН України. Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. – К.: Інститут історії України, 2016. – 482 с.

¹⁷ Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi>.

¹⁸ Тетяна Портнова. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii>

¹⁹ Тетяна Портнова. Еволюція міського середовища Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

Специфіка урбанізації промислового регіону, а також участь селянського компоненту у формуванні атмосфери і «обличчя» тогочасних міст, синтез та боротьба міського і сільського розглянуті в статті «Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX – початку XX ст.»²⁰.

Питання соціальної стратифікації міського населення на Півдні України, регіональних особливостей соціальної структури міст, загальний перебіг модернізаційних процесів, основні аспекти переходу від традиційного характеру до індустріального розглянуті в статті Т. Водотики «Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р.»²¹

Особливостям росту населення, соціальної, статевої та етнічної структури містян, розвитку промисловості і підприємництва, кредитно-фінансової системи, встановленню взаємин між містами і державою, а також процесам становлення самосвідомості містян в світлі модернізаційних процесів

<http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskoho-seredovyshcha-katerynoslava-kintsya-khikh-pochatku-khkh-st>

²⁰ Тетяна Портнова. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lvivcenter.org/download.php?newsid=1077&fileno=1>

²¹ Водотика Т.. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. / Т.С. Водотика // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 124-142. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/107178/10-Vodotyka.pdf?sequence=1>

присвячена монографія Дмитра Чорного «По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.)»²².

Для більш детального ознайомлення з окремими складовими урбанізаційних процесів під час написання роботи були використані тематичні статті. Наприклад, про вплив на урбанізаційні процеси прокладання залізничного сполучення і будівництва Катерининської залізниці зокрема розповідається в праці О. Шаригіної «Історія Катерининської залізниці (друга половина XIX – початок XX ст.)»²³.

Розвиткові принципово нової галузі міського підприємництва – житлового будівництва – присвячена стаття М. Москалюка «Будівельна промисловість України в другій половині XIX – на початку XX ст.»²⁴.

Роль земств в реформуванні системи охорони здоров'я в південноукраїнському регіоні дослідив М. Герасименко в своїй праці «Досягнення земств Півдня України в організації медичної допомоги населенню на початковому етапі діяльності (60-70-ті роки XIX ст.). Про внесок

²² Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

²³ Шаригіна О. А. Історія Катерининської залізниці (друга половина XIX – початок XX століття) / О. А. Шаригіна // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер.: Історичні науки. – 2009. – Т. 100, Вип. 87. – С. 33-38. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_100_87_9

²⁴ Москалюк М. Будівельна промисловість України в другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – 2017. – Вип. 1(1). – С. 35-38. – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2017_1%281%29__8

земств в сферу медицини згадує також Н.М. Писаренко в праці «Земська охорона здоров'я в Бахмутському повіті Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст.»²⁵.

Серед праць, присвячених життю робітників, варто виокремити монографію Володимира Кулікова «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870 – 1917 рр.»²⁶. В праці описані передумови виникнення заводських і шахтарських поселень, висвітлено способи та заходи, до яких вдавалися підприємці, щоб завоювати лояльність робітників, проаналізовано їх ефективність. В контексті взаємин зацікавлених сторін автор дослідив відносини між підприємством і суспільством, а поселення робітників зображуються в ролі епіцентрів сутичок інтересів. Традиційно, процеси урбанізації, індустріалізації і модернізації виступають як фон історії промислових поселень південноукраїнського регіону. Автор також розглядає вияви нелояльності робітників – форми протесту, страйки і насильство, прослідковує, як робітничий рух перетворюється в політизований. Виключне значення для написання цієї наукової роботи має розділ, присвячений праці й дозвіллю жителів робітничих поселень.

Вплив розвитку промисловості (зокрема, в південноукраїнському регіоні) на склад, джерела формування і поповнення, культуру і повсякденність

²⁵ М.В. Герасименко. Досягнення земств Півдня України в організації медичної допомоги населенню на початковому етапі діяльності (60-70-ті роки XIX ст. – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwiKycnqiJrpAhVKcZoKHYLKBqMQFjAAegQIARAB&url=http%3A%2F%2Fnbuv.gov.ua%2Fj-pdf%2FPain_2008_28-29_3.pdf&usg=AOvVaw2-KEKENKqdzzyuHqFcgsx2

²⁶ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870-1917 рр.: монографія / В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 388 с.

робітників дослідив автор монографії «Робітники Півдня Росії в період імперіалізму (1900 – 1913 рр.)»²⁷ Ю. Серий. Автор не тільки дає загальну характеристику промисловості південноукраїнського регіону (історія заснування, розміщення і концентрація підприємств, їх технічне оснащення), а й аналізує всі можливі явища і процеси, якими супроводжується життя робітника.

Історичний огляд розвитку залізної і кам'яновугільної промисловості в південноукраїнському регіоні, описи Дніпровського, Олександрівського, Новоросійського, Дружковського заводів, і сировини, яку на них використовували, а також основні аспекти життя робітника викладені в монографії Є. Рагозіна «Залізо і вугілля на Півдні Росії»²⁸.

Великий внесок в дослідження матеріальної культури (в тому числі і робітників) зробив Я. Ривош²⁹. Цінність його праці «Час і речі: Ілюстрований опис костюмів і аксесуарів в Росії кінця XIX – початку XX ст.» полягає в тому, що її можна використовувати і в якості літератури (максимально можливий детальний опис одягу робітників), і в якості джерела, адже книга складається з унікальних світлин, які Я. Ривош збирав протягом кількох десятиліть і на яких

²⁷ Ю. И. Серый. Рабочие Юга России в период империализма (1900—1913). Издательство Ростовского университета, 1971. – 212 с.

²⁸ Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России /монография / Е. И. Рагозин, 189 5 – 192 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://gpntb.dlibrary.org/ru/nodes/2599-ragozin-e-i-zhelezo-i-ugol-na-yuge-rossii-spb-1895#mode/inspect/page/3/zoom/4>

²⁹ Ривош Я.Н. Время и вещи: Иллюстрированное описание костюмов и аксесуаров в России конца XIX - начала XX в. Очерки по истории материальной культуры в России начала XX века. Автор: Яков Наумович Ривош. Общая редакция и примечания Н.П. Ерошкина. Художник В.М. Вовнобой. (Москва: Издательство «Искусство», 1990)

зображені елементи одягу, інтер'єр помешкань, вулиці й транспорт, побутові предмети.

В статті В.В. Гончарова і В.В. Койнаша «Розважальна культура робітників Донбасу (кінець XIX – початок XX ст.)»³⁰ проаналізовано дозвілля і розваги робітників Донбасу на межі XIX – XX ст. Особливості розважальної культури розглядаються на прикладі дозвілля робітників.

В праці Ю. Кір'янова «Робітники в Росії на межі XIX – XX століть»³¹ розглядаються стереотипи уявлень і поведінки вищої (найбільш культурних, освічених і соціально активних робітників), середньої і нижчої категорій робітників щодо питань відношення до державного устрою, громадянської і політичної свободи, влади, релігії та церкви, а також матеріального становища, культурного-освітнього рівня, праці і родини.

Серед усіх різновидів народної творчості одним з найменш досліджених залишається фольклор робітників. Це пов'язано, в першу чергу, з тим, що цілеспрямований збір і дослідження усної творчості робітників почалися вже після 1917 року. Історії виникнення і проблемам вивчення робітничого фольклору, особливостям робітничої пісні, а також жанровій різноманітності

³⁰ Гончаров В.В., Койнаш В.В. Развлекательная культура рабочих Донбасса (конец XIX – начало XX вв.) / В.В. Гончаров, В.В. Койнаш // Наука. Религия. Общество. – 2013. – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiiypjHirpAhUV7KYKHcICSpAQFjAAe_gQIAhAB&url=http%3A%2F%2Fdspace.nbuv.gov.ua%2Fbitstream%2Fhandle%2F123456789%2F86885%2F04-

Goncharov.pdf%3Fsequence%3D1&usg=AOvVaw3_Wz11HLV_r0rmgBUA9VO1

³¹ Кирьянов Ю.И. Рабочие России на рубеже XIX – XX веков// Отечественная история. 1997. – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/751/835/1231/ch4.pdf>

фольклору робітників присвячений збірник статей «Усна поезія робітників Росії» під редакцією В.Г. Базанова³².

Дослідженням пісень робітників займалась П. Ширяєва³³, а, зокрема, шахтарів – В. Білецька³⁴.

Отже, історіографічна і джерельна база є достатньо широкою для комплексного розкриття теми, однак і сьогодні залишається чимала кількість аспектів, які можуть стати темами для майбутніх досліджень.

³² Устная поэзия рабочих России под ред. В. Г. Базанова. 1965, изд-во: Наука, город: М-Л, стр.: 190 с.

³³ 100 песен русских рабочих / Сост., вступит. статья и коммент. П. Ширяевой; Общ. ред. П. Выходцев. Л., Музыка, 1984

³⁴ В. Білецька. Шахтарські пісні. Етнографічний вісник, кн. 4. за ред. Андрія Лободи і Віктора Петрова, 1927 р. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=565>

РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

2.1. Адміністративно-територіальний поділ

До складу південноукраїнського регіону входили Херсонська, Катеринославська, Таврійська (без Криму) губернії, а також нинішня українська частина Бессарабської губернії (Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти).

Катеринославську губернію було створено відповідно до указу імператора Олександра I про реорганізацію Новоросійської губернії (шляхом утворення Катеринославської, Таврійської та Миколаївської губерній). Катеринославська губернія складалася з Катеринославського, Бахмутського, Олександрівського, Новомосковського, Павлоградського, Ростовського (з Таганрозьким градоначальством і Нахічеванською округою), Верхньодніпровського і Слов'яносербського повітів. Губернським містом був Катеринослав³⁵.

Херсонська губернія розташовувалася на території сучасної Миколаївської, частинах Одеської, Херсонської, Дніпропетровської і Кіровоградської областей. До складу губернії входили 6 повітів: Александрійський, Ананьєвський, Єлисаветградський, Одеський,

³⁵ Маркова О.Є., Хведченя С.Б. Катеринославська губернія // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Ред.кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2007. – 528 с.: іл.. – [Електронний ресурс] –

Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Katerynoslavska_guberniya

Тираспольський, Херсонський і Миколаївське військове губернаторство. Губернським містом був Херсон³⁶.

До складу Таврійської губернії входили 8 повітів: Дніпровський, Євпаторійський, Мелітопольський, Перекопський, Сімферопольський, Феодосійський, Бердянський, Ялтинський, а також Керч-Єнікалейське і Севастопольське градоначальства. Губернським містом був Сімферополь³⁷.

Бессарабська губернія була створена 1873 р. (тобто на 70 років пізніше за попередні губернії), а її губернським містом став Кишинів³⁸.

19 лютого 1861 року в Російській імперії було проведено реформу, яка передбачала скасування кріпацтва. Одним з результатів цієї реформи стала втрата селянами значної частини надільних земель. На скорочення земельних наділів суттєво впливав і природний приріст населення. Зростання повинностей, платежів та вартості оренди призвело до початку масової міграції селян.

Відносно близьким і привабливим для міграції регіоном виявився Південь України. Звичайно, не всі складові регіону були однаково привабливими для переселенців – на вибір суттєво впливали два чинники: щільність вже наявного населення і якість ґрунту.

Власне, урбанізація Південної України відзначається чітко вираженою регіональною специфікою, порівняно з урбанізацією інших регіонів України.

³⁶ Херсонська губернія // Большая российская энциклопедия. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://bigenc.ru/domestic_history/text/4664568

³⁷ Іванець А.В. Таврійська губернія // Енциклопедія історії України. – [Електронний ресурс] –
Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Tavrijska_huberniia

³⁸ Цвиркун В. И. Бессарабская губерния // Большая российская энциклопедия. – [Електронний ресурс] –
Режим доступу: https://bigenc.ru/domestic_history/text/1862081

2.2. Специфіка урбанізаційних процесів на Півдні України

Серед основних аспектів урбанізаційних процесів варто згадати вплив на них природно-географічних чинників. В. Константинова у своїй праці «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.)» зазначає, що «проблема полягає в необхідності правильно оцінити ступінь впливу географічного середовища, тобто «вплив на формування самої мережі міських поселень, на можливості комунікації як у межах самої цієї мережі, так і в «системі координат» «село – місто»; на принципи облаштування «міського простору» – від планування забудови населених пунктів до характеристик будівельних матеріалів, з яких зводилися споруди; на рівень привабливості Південної України в цілому, і безпосередньо її міських поселень для переселенців з інших регіонів і країн; на добробут населення, його господарську діяльність і на спеціалізацію окремих міських поселень; на формування особливостей ментальності, звичаїв і традицій»³⁹.

Серед головних і найбільш впливових природно-географічних чинників варто назвати широкий вихід південноукраїнського регіону до Чорного та Азовського морів і наявність покладів корисних копалин.

Чорноземи займали значну частину земельних площ регіону, що, в свою чергу, і було для селян-землеробів надзвичайно привабливим. Однак неврожаї на Півдні не були рідкісним явищем, насамперед, через нестачу вологи. Велика кількість малих річок, нерівномірно розподілена територією Півдня України, влітку пересихала. Дана обставина визначала розміщення населених пунктів, формування мережі шляхів сполучення і рівень концентрації населення на тій чи іншій території.

На перший погляд невичерпні поклади кам'яного вугілля, залізної та інших руд обумовили виникнення двох найпотужніших в Російській імперії і

³⁹ Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.). – Запоріжжя, 2010. – С. 83

Східній Європі центрів важкої промисловості – Донецького басейну і Дніпровського промислового району. Серед важливих передумов поширення урбанізації на німецькі території була та обставина, що поклади корисних копалин здебільшого розташовувалися на відстані від міських поселень⁴⁰: «Екатеринославская губернія представляє замечательное сочетание всех условий для развития большой металлургической промышленности. Обладая теплым климатом и плодородной почвой, губерния эта заключает в своих недрах: железную руду, с содержанием железа до 70%, залежи каменного угля – коксового и пламенного, руду марганцевую, известняк, доломит и огнеупорную глину»⁴¹.

Значний вплив на урбанізаційні процеси Півдня України мала система органів державного управління. До 1906 р. імператор залишався єдиним суб'єктом законодавчої влади. Виконавча, судова влада і право помилування також належали імператору.

Протягом 1861 – 1906 рр. Рада Міністрів і Комітет Міністрів діяли паралельно. Міністерствам належала роль центральних галузевих органів виконавчої влади. Сенат був вищою судовою інстанцією з функціями прокуратури⁴².

Прагнення імператорів зберегти всі важелі управління в своїх руках призвело до недоліків структури центральних органів імперського управління. Невідокремленість виконавчої і законодавчої влади, відсутність належної координації в діях галузевих центральних закладів і недостатність контролю за

⁴⁰ Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.). – Запоріжжя, 2010. – С. 86.

⁴¹ Див. Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России, С. 5.

⁴² Див. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.) - С. 87.

діяльністю «коронних» установ негативно позначилися на південноукраїнських містах⁴³.

Однією з передумов урбанізаційних процесів в південноукраїнському регіоні В. Константинова виокремлює також зміни в державній політиці Російської імперії. Зокрема, для комплексного розуміння урбанізаційних процесів варто враховувати трансформації у «системі координат» - великим реформам протиставлялися контрреформи. Кожна зі складових «великих реформ» так чи інакше вплинула на розвиток міських поселень Півдня⁴⁴.

Урбанізаційні процеси Півдня України мали свою специфіку. Вона полягала у зміні пріоритетів щодо південноукраїнського регіону в політиці офіційного Петербурга. Південноукраїнський регіон продовжував зберігати своє військово-стратегічне значення. Внаслідок знаходження південноукраїнського регіону у складі Російської імперії, в його населення не було іншого вибору, крім як відстоювати імперські геополітичні інтереси навіть на тих територіях, які знаходилися за тисячі кілометрів від самого регіону.

Разом з військово-стратегічним значенням Південна Україна посідала значне місце в планах Петербурга через свій могутній економічний потенціал.

Г. Турченко акцентує увагу на тому, що у формуванні українського товарного ринку відіграв важливу роль саме південноукраїнський регіон. Внаслідок переорієнтації товаропотоків Лівобережжя та Правобережжя на південноукраїнські порти, українські землі перетворювалися на об'єднаний господарський організм. Сила російського економічного впливу слабшала також через розширення контактів південноукраїнського регіону із закордоном⁴⁵.

⁴³ Див. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.) - С. 87.

⁴⁴ Там само, С. 88.

⁴⁵ Турченко Г.Ф. Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття

Етнополітологи фіксують два потоки мігрантів: перший складався з українців та росіян, другий – переважно із західноєвропейських колоністів. 1802 р., як вже зазначалося раніше, Новоросійську губернію було поділено на три – Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Для забезпечення воєнно-стратегічних міркувань, заселення краю відбувалося на пільгових умовах. Наприклад, царська адміністрація в якості заохочення до переселення на нові місця дворян безкоштовно надавала їм по 40 тис. акрів землі, однак за умови заселення їх 25 селянськими господарствами⁴⁶.

В контексті урбанізаційних процесів південноукраїнського регіону має місце єврейська колонізація, початок якої припадає на 1817 р., коли було утворено Товариство ізраїльських християн. Мета діяльності товариства полягала в поверненні євреїв до християнства і їх залучення до землеробської праці. Зокрема, поблизу Маріуполя поселили 50 єврейських родин, а вже у 1840-х – 1850-х рр. євреї-переселенці заснували 15 населених пунктів у Катеринославській губернії. Протягом наступних 30 років було засновано близько 40 єврейських землевласницьких колоній⁴⁷.

Прототипом до розробки урядової програми єврейської сільськогосподарської колонізації слугували аналогічні програми, реалізовані в Палестині і США. Однак євреї не вважали для себе престижною землеробську працю і в подальшому досить швидко розбагатіли у містах⁴⁸.

наук. Ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України / Г.Ф. Турченко . – Дніпропетровськ, 2006. – С. 15.

⁴⁶ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі – НАН України. Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. – К.: Інститут історії України, 2016. – С. 246.

⁴⁷ Див. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі, С. 247.

⁴⁸ Див. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі, С. 247.

Протягом 1764-1866 рр. потужну діаспору в південноукраїнському регіоні створили німці – у Таврійській, Бессарабській, Катеринославській та Херсонській губерніях було засновано 335 поселень.

Саме німецьким колоністам належить значна роль в сприянні розвитку шкільної освіти та розширенню мережі лікувальних закладів в регіоні.

В 1860-х рр. світовий ринок сколихнуло зростання попиту на зерно і на природні для умов Півдня виробники. Внаслідок цього зросла орендна плата за землю. Влада намагалася врегулювати земельні відносини, насамперед, переведення певних земельних наділів з умовного володіння у приватну власність мало стимулювати оптимальне використання міських земельних площ. Для реалізації проекту землі поділили на чотири категорії. До першої категорії входило подвір'я в самому місті на правах умовного володіння з можливою перспективою переходу в приватну власність. Садибні ділянки приміської зони становили другу категорію. До третьої належали віддалені хутірські землі, які відводилися в умовне володіння і в разі зміни користувача залишалися у власності міста. Ділянки без забудов, які використовувались як орні землі і передавалися в умовне користування, входили до четвертої категорії. Однак земельні ділянки продовжували потрапляти до рук сторонніх осіб – проблеми неправильного трактування законодавства при вирішенні питань оренди, ефективного контролю міст за земельним фондом, раціонального використання міської оброчної статті і збільшення прибутків від неї залишалися невирішеними⁴⁹.

Мало місце самовільне захоплення земель, яке переважно відбувалося у двох напрямках: біднота таємно обживала балки та байраки, а заможні стани населення діяли широко і відкрито.

Спад переселенської хвилі почався після 1887 р. На поміщицьких землях виникла велика кількість нових поселень самовільних переселенців. Через

⁴⁹ Див. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 214.

розвиток землеробського відходу суттєво знизився попит на робочу силу. На спад переселенської хвилі вплинули також зменшення заробітної платні, підвищення вартості оренди і спрямовані на обмеження переселення дії влади.

На початку 1860-х рр. в південноукраїнському регіоні нараховувалося 3 губернських, 16 повітових міст, 3 міста в складі двох градоначальств, 2 міста у складі військового губернаторства, 1 місто — центр округу, 14 безповітових (заштатних) міст⁵⁰.

Вирішальну роль в міграції населення до міст відігравали соціально-економічні фактори. Найбільше мотивів для міграції до міст у майновому відношенні мали полярні за майновим (бідні та заможні) та освітньо-кваліфікаційним (високий або вкрай низький) рівнями особи.

Розвиток структури забудови міських поселень південноукраїнського регіону є знаковим елементом урбанізаційних процесів.

Розробку та реалізацію проектів планування та забудови міст було взято під державний контроль ще за часів правління Катерини II. 1768 р. було видано указ «О створенні всім містам, їх забудові та вулицям – спеціальних планів по кожній губернії окремо». Архітектор Н.В. Мельник вважає, що епоха становлення містобудування Півдня України в період кінця XVIII – початку ХХ ст. породила різноманіття варіантів планувальних рішень; кожного разу реалізація містобудівничого задуму узгоджувалася з топографічним, соціально-демографічним чинниками та ув'язувалася із економічними завданнями⁵¹.

На прикладі Одеси, Миколаєва та Херсона Мельник виділяє наступні етапи розвитку архітектури:

I етап (від закладки міста до 1810-х – 1820-х рр.) – початкове освоєння території міст, зведення фортець і укріплень;

⁵⁰ Там само, С. 214.

⁵¹ Див. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.). – С. 219

II етап (1820-ті – 1860-ті рр.) – розвиток міської інфраструктури і цивільних форштадтів;

III етап (1860-ті – 1890-ті рр.) – подальша забудова міст, ущільнення квартальної забудови, формування міського каркаса внаслідок будівництва залізниць;

IV етап (1890-ті – 1910-ті рр.) – стабілізація територіального розвитку та інтенсивне освоєння «міського простору».

В той же час більшість міст Південної України не знала часів розвитку виключно в межах міських мурів або фортець, а, отже, вони не були відокремлені видимою межею від навколишнього простору. Згадана межа свого часу була визначена роботою землемірів і встановленими ними межовими знаками. На деяких дорогах при в'їзді до міст також встановлювали застави. Однак, незважаючи на це, складені повітовими землемірами плани міст не відповідали новітнім вимогам, а поняття «міської межі» було дуже умовним і трактувалося на розсуд міських дум, податкових органів, поліції, земств та рядових громадян⁵².

Станом на 1861 р. мережа офіційних міст південноукраїнського регіону була майже сформованою.

Потреба ринку в сільськогосподарських машинах, наявність портів та залізничного сполучення в Херсонській губернії, і географічне розташування та наявність покладів корисних копалин в Катеринославській губернії мали вирішальний вплив на поступ міст. Взагалі, міста для мігрантів робила привабливими залізнична доступність. Наприклад, протягом 1861 – 1913 рр. населення Єлисаветграда завдяки припливу мігрантів зросло в три рази.

⁵² Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.). - Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

Південноукраїнський регіон став лідером за рівнем урбанізації – 17,76% міських жителів (для порівняння: відсоток міських жителів в Лівобережній Україні становив 11,48%)⁵³.

Внаслідок міграцій поглиблювалася етнічна строкатість міст. Разом з тим, відбувалося формування традиційної спеціалізації етнічних меншин, наприклад, греки та євреї займалися банкірською діяльністю та експортними операціями. Найбільше греків проживало в Одесі, Маріуполі та Миколаєві, євреїв – в Херсоні. Греки надавали перевагу родинним формам підприємництва, займалися ремеслами, володіли рибними заводами і дрібними кустарними підприємствами з переробки сільськогосподарської продукції. Але незважаючи на капітали, досвід та зв'язки, через свою консервативність греки погано адаптувалися до індустріальної модернізації і втрачали лідерські позиції у підприємстві.

Посередницькою діяльністю і експортними операціями займалися також приїжджі іноземці – французи, бельгійці, німці. Крім того, саме вони були власниками і формували абсолютну більшість управлінського та інженерного персоналу як великих (суднобудівних, машинобудівних), так і малих (фотоательє, заводи сільськогосподарського машинобудування) підприємств⁵⁴.

Т. Портнова звертає увагу на участь українського елемента в урбанізаційних процесах Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, від площі міста залежала українська складова у ньому. В Одесі українську мову вважали рідною лише 5,66% населення, в Катеринославі –

⁵³ Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.) – [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/160731/14Vodotyka.pdf?sequence=1>

⁵⁴ Див. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.).

16,2%. Однією з причин пасивної участі українського елементу в урбанізаційних процесах дослідниця вважає специфічне ставлення українського селянина до міста, який краще б переїхав до неосвоєних сільськогосподарських регіонів, ніж до міста, в якому він не володіє ні соціальними, ні економічними навичками⁵⁵.

Отже, головною історичною передумовою і своєрідним поштовхом до початку урбанізаційних процесів на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. стала реформа про скасування кріпацтва від 19 лютого 1861 р.

Скорочення земельних наділів, зростання повинностей та вартості оренди призвело до масової міграції селян на Південь, який виявився надзвичайно привабливим регіоном завдяки своїм відносній близькості, щільності населення і якості ґрунту.

Наступною передумовою можна назвати зміни в державній політиці Російської імперії. Завдяки своїм військово-стратегічному значенню і могутньому економічному потенціалу південноукраїнський регіон посідав значне місце в планах офіційного Петербурга.

Завдяки наявності великої кількості корисних копалин розпочався стрімкий розвиток промисловості в південноукраїнському регіоні, а прокладання залізничного сполучення не тільки було однією з головних умов для її розвитку, і сприяло ще інтенсивнішій міграції населення, а й забезпечило економічний розвиток міст на десятиліття вперед.

⁵⁵ Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii>

РОЗДІЛ III. РОЗВИТОК ПІВДНЯ ЯК УРБАНІЗАЦІЙНОГО РЕГІОНУ

3.1. Розбудова шляхів сполучення як одна з основних умов урбанізації регіону

Міграційна привабливість була основою зростання то поступу міст Півдня України. Тетяна Водотика у своїй праці «Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.)» зазначає, що модернізація південноукраїнського регіону носила здебільшого екстенсивний характер⁵⁶.

Характерним для промисловості губерній середини XIX ст. було збереження тієї спеціалізації регіону, яка сформувалась у першій половині століття⁵⁷. Станом на 1853 р. з 365 заводів і фабрик міст, 115 займалися переробкою сільськогосподарської продукції, а 103 – виробництвом будівельних матеріалів⁵⁸. Рідкістю залишалися якісні трансформації традиційних галузей спеціалізації міст.

Обов'язковою умовою модернізації і урбанізації є наявність шляхів сполучення – сухопутних, водних, залізничних. Розвиток південноукраїнського

⁵⁶ Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi>.

⁵⁷ Див. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 252

⁵⁸ Новороссийский календарь на 1854 год. – Одесса, 1853. – С. 75-96. – [Електронний ресурс] –

Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=MtMfwO_3W3IC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

регіону як урбанізаційного значною мірою забезпечувався наявністю і розбудовою всіх трьох видів шляхів сполучення.

Для початку пропоную розглянути сухопутні шляхи, адже незважаючи на те, що поруч із залізничним і водним сполученням, їм відведена другорядна роль, успіх модернізації регіону певною мірою залежить від них.

Поганий стан сухопутних шляхів негативно впливав на аспекти життя і розвитку як на віддалені від залізниць і портів населених пунктів, так і на ті, що мали вихід хоча б до водних шляхів сполучення. Зокрема, про бездоріжжя можна дізнатися з хроніки Берислава за 1903-й рік: «З 1-го листопада припинилося у нас доставляння поштової кореспонденції на пароплавах Російського товариства пароплавства і торгівлі, і ми пошту отримуємо лише 3 рази на тиждень, а якщо поштові коні де небудь по дорозі зав'язнуть, то пошта отримується і раз на тиждень. Таким чином, з 1-го листопада на цілих 5 місяців ми геть відрізані від усього світу, і аби мати можливість побачити Божий світ, треба їздити у знаменитих бериславських омнібусах до Херсона, що однак поєднано з немалим ризиком, бо омнібусна їзда, коли і не загрожує смертю, то, в усякому разі, розтрясе кісточки до того, що потім необхідно звернутися за допомогою до костоправа»⁵⁹.

Наслідки бездоріжжя згадуються також в Одеському Віснику: «Обороты Одесской заграничной торговли въ течение минувшаго Декабря мѣсяца, были незначительны, какъ и обыкновенно бываетъ въ это время года. Съ одной стороны бездорожье прекращаетъ почти всякіе сухопутные подвозы, а съ другой – судоходство въ Черномъ море зимою почти пріостанавливается: а потому въ Декабрь и Январь...»⁶⁰.

⁵⁹ Бериславщина: рік 1903. – К. –Херсон-Берислав: Просвіта, 2006. – 79 с.: іл. – (Нариси з історії Бериславщини. Вип. 6).

⁶⁰ Одесский Вестник, 1857 г.

Розвиток сухопутних шляхів був неможливим без влаштування та утримання мостів і переправ⁶¹.

На прикладі розвитку водного сполучення в південноукраїнському регіоні можна простежити складність переходу імперії до індустріального суспільства. Експлуатація водних шляхів сполучення регулювалася законодавчо. Зокрема, виявлено 47 узаконень стосовно пароплавств і товариств, які займалися водними перевезеннями в регіоні. Ще 19 узаконень стосувалися ліній водного сполучення в регіоні та зв'язках портів Півдня з іншими портами, а для суден південноукраїнських портів Чорного та Азовського морів було розроблено ще 25⁶².

В. Константінова наголошує на тому, що розвиток водного сполучення значно менше підтримувався з боку держави, на відміну від розвитку залізничного. А для розуміння специфіки саме урбанізаційних процесів принципово важливим є той факт, що в південноукраїнському регіоні центрами морського мореплавства були здебільшого офіційні міста⁶³.

Лідерами урбанізації були Чорноморсько-Азовські порти. Саме вони забезпечували тісні комерційні та особисті зв'язки Півдня України з Європою. Порти були своєрідними «вікнами у світ» для багатьох південноукраїнських міст, що, в свою чергу, визначало економічну спеціалізацію і слугувало додатковим стимулом модернізації⁶⁴. Забезпечення розвитку вирішальних сфер в модернізації регіону також відбувалося завдяки портам.

Взагалі, завдяки чорноморським і азовським портам лівобережну і правобережну торгівлю, зорієнтовану відповідно на Росію і Польщу, було

⁶¹ Див. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 265

⁶² Там само, С. 261

⁶³ Там само, С. 262

⁶⁴ Див. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – С.30.

спрямовану в одному, південному напрямку, що, в свою чергу, стало вирішальним в економічній інтеграції українських земель і у створенні українського народного господарства, об'єднаного географічно⁶⁵.

Однак для досягнення ефективного розвитку регіону необхідно було використати більш сучасні способи сполучення і комунікації - залізниці. Будівництвом залізничного сполучення опікувалася законодавча влада, ефективність діяльності якої можна простежити завдяки розподілу на періоди.

I період (19 лютого 1861 р. – 15 червня 1870 р.) – 27 узаконень щодо залізниць на території Південної України;

II період (16 червня 1870 р. – 28 лютого 1881 р.) – 32 узаконення;

III період (1 березня 1881 р. – 10 червня 1892 р.) – 47 узаконень;

IV період (11 червня 1892 р. – 31 грудня 1904 р.) – 121 узаконення.

Зокрема, 87 узаконень стосувалися відчуження земель під залізниці та залізничні станції, 41 узаконення передбачало утворення та діяльність товариств із прокладання та експлуатації залізниць, 35 узаконень – безпосереднє прокладання і експлуатація, 15 узаконень регулювали організацію перевезення по залізницях речей та пошти, а процедуру викупу залізниць державою було регламентовано ще в 5 узаконеннях⁶⁶.

Питанням про напрямок прокладення залізниці опікувалися міські громади, адже від того, чи пройде залізниця через конкретний населений пункт, залежали перспективи його розвитку і благоустрою в цілому: «2-го апреля 1877 г. В продолжении прошедшей зимы мы, жители Бердянска, этого лучшего порта Азовского моря, но по непонятной причине лишенного благоденний

⁶⁵ Див. Турченко Ф.Г. Південь України напередодні Першої світової війни. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, 2004. – [Електронний ресурс] –

Режим доступу: <https://web.znu.edu.ua/ru/uk/articles/286.pdf>

⁶⁶ Див. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 257

железних дорог, были, можно сказать, разобщены от всего мира. Случалось по три недели не получают русских газет, а иностранных по пяти и шести недель. Кому известна жизнь провинциального города, тот поймёт, как велико было для нас такое лишение»⁶⁷. Завдяки небайдужості місцевої еліти було, зокрема, врятовано Миколаїв, адже згідно з умовами Паризького миру 1856 р. Росії було заборонено утримувати на Чорному морі військовий флот. Однак, за ініціативи заможних землевласників Херсонської губернії та місцевої еліти і за підтримки військового губернатора Миколаєва Б.О. фон Глазенапа 1868 р. до Петербурга було відправлено делегацію з приводу прокладання залізничного сполучення через Миколаїв. Про успіх місії свідчило відкриття 1873 р. лінії Знамянка – Миколаїв. Але на цьому місцеві підприємці не зупинилися і з часом залізничну гілку від вокзалу продовжили до порту. Трішки пізніше, а саме 1907 р. , було відкрито залізничне сполучення Миколаєва з Херсоном, а 1914 р. – з Одесою. Отже, місто не тільки було врятовано від занепаду, а й перетворено на важливий транспортний вузол⁶⁸.

Поряд з Миколаєвом, успіх поєднання залізничного і портового сполучення демонструє Маріуполь. 1882 року було зведено залізницю до Донбасу, 1889 року – морського порту. Завдяки прокладанню сполучення, донецькому вугіллю і керченській руді в місті почали працювати металургійні, ливарний і заводи сільськогосподарського машинобудування, внаслідок чого Маріуполь перетворився в промисловий центр⁶⁹.

Успішний вплив залізниці на розвиток міста можна прослідкувати на прикладі Олександрівська. 1873 р. було відкрито першу лінію Лозова –

⁶⁷ Одесский Вестник. — № 74. — 9.IV.1877. — С. 3.

⁶⁸ Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – С.204 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi>.

⁶⁹ Див. Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – С. 204.

Олександрівськ з гілкою на Катеринослав. На початку ХХ ст. було прокладено другу залізничну гілку, яка пройшла через Олександрівськ і 1902 р. з'єднала Криворізький залізорудний та Донецький вугільний басейни⁷⁰. «До 1873 року, тобто до будівництва Лозово-Севастопольської залізниці, Олександрівськ був незначним городком з населенням в 6000 душ, в якому не було жодного фабричного підприємства, торгівля була в зародковому стані, рух по Дніпру був самий мізерний... Тепер у ньому нараховується, разом із передмістями, до 35000 мешканців, а про велику торгово-промислову діяльність його свідчать існуючі в ньому 8 парових млинів, 7 заводів землеробських машин і знарядь, 10 великих майстерень, 30 майстерень меншого розміру, 1 лісопильний, 1 броварний і 3 миловарних заводи, до 350 магазинів і лавок, 5 цегельних і черепичних заводів...»⁷¹

Разом з Олександрівськом, заслуговує на увагу прокладання залізничного сполучення з Катеринославом. Взагалі, проект його будівництва було запропоновано ще 1866 р. П.П. Мельниковим. Згідно з проектом, залізниця мала проходити від Харкова до Лозової і далі через Катеринослав, Олександрівськ, в обхід дніпровських порогів, а також на Сиваш і Севастополь. Однак остаточного вирішення питання будівництва залізниці досягло вже за нового міністра шляхів сполучення – графа О.О. Бобринського. Перший пасажирський потяг з двох вагонів прибув на станцію Катеринослав 15 листопада 1873 року⁷².

⁷⁰ Там само, С. 204.

⁷¹ Див. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.)

⁷² Шаригіна О. А. Історія Катерининської залізниці (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / О. А. Шаригіна // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер. : Історичні науки. – 2009. – Т. 100, Вип. 87. – С. 33-38. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_100_87_9

Розділяючи думку В. Константинової і Л. Мельникова щодо того, що завдяки технічному перевороту в транспорті в 1860-х – 1890-х рр. утворилася «єдина механічна транспортна мережа» України, я хочу ще раз наголосити на її значенні для розвитку південноукраїнського регіону як урбанізаційного. Поглиблення і стрімкі темпи технічної революції насамперед залежали від новоутворених транспортних вузлів, що, в свою чергу, призвело до розвитку важкої індустрії⁷³. Зокрема, в «Пам'ятній книжці Катеринославської губернії» за 1889 р. підкреслюється значення прокладання залізничного сполучення для кам'яновугільної промисловості: «Въ 1870 году, въ Екатеринославской губернии вся добыча угля не превышала 15 ½ мил. пудовъ; затѣм, въ 1880 году она уже возросла до 48 мил. пудовъ, в 1885 году было добыто около 70 мил. и, наконецъ, въ прошломъ 1888 году съ копей западной части Донецкаго бассейна, за исключеніемъ угля, употребленнаго на мѣсть, было вывезено 145, 840 вагоновъ, т.е. около 88 мил. пудовъ»⁷⁴. Більше того, в документі зазначено, що навіть останньою цифрою не обмежувалася річна видобувна здатність усіх кам'яновугільних шахт, однак такі успіхи стали можливими лише завдяки проведенню в краї цілої мережі залізничних шляхів.

В другій половині XIX – на початку XX ст. південноукраїнський регіон здобув беззаперечне економічне лідерство. Цікаво, що промисловість показала себе як дійсно активний чинник урбанізації лише наприкінці XIX ст.

Перетворення Півдня України в промисловий регіон відбувалося відносно швидкими темпами. Поштовхом до початку цього процесу можна вважати 1880-й рік, коли головний акціонер найбільшого виробника сталі в Російській імперії «Lilpop, Rau і Loewenstein» акціонерного товариства «Варшавський

⁷³ Див. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 260

⁷⁴ Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 г. – [Електронний ресурс] –

Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003831368#?page=1>

сталеварний завод» придбав земельну ділянку для будівництва гірничо-металургійного комплексу. Привезене у с. Кам'янське (Катеринославська губернія) з Варшави обладнання разом з бельгійськими інвестиціями стало ядром металургійного підприємства⁷⁵.

Вже в 1897 році Катеринославська губернія позиціонувалася як промислова: «Екатеринославская губернія не смотря на то, что три четверти ея населенія живеть и кормится земледѣліемъ, съ полнымъ правомъ можетъ считаться одной изъ наиболее промышленныхъ губерній Россіи. Вполнѣ земледѣльческій характеръ сохранили за собой только два уѣзда, - Верхнеднѣпровскій и Новомосковскій; Александровскій, Славяносербскій, Маріупольскій и Павлоградскій уѣзды носятъ характеръ переходный, вполнѣ же промышленны Екатеринославскій и Бахмутскій уѣзды. Больше ста тысячъ челоувѣкъ живутъ добычей выплавкой и обработкой металловъ; около ста тысячъ составляютъ прислугу поденщиковъ и вообще занимаютъ частной службой; изъ другихъ занятій; по количеству лицъ, живущихъ ими, наиболее выдаются: изготовление одежды, устройство, ремонтъ, содержание жилищъ и строительныя работы, желѣзныя дороги и наконецъ торговля»⁷⁶.

1887 р. відкрився найбільший металургійний завод Катеринослава – Олександрівський Південно-Російський завод Брянського товариства. Згодом почали працювати Трубопрокатний завод Товариства російських трубопрокатних заводів (Шодуар А), завод Товариства російської залізничної

⁷⁵ Див. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі, С. 261

⁷⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : [в 89 т., 119 кн.] / под ред. Н. А. Тройницкого ; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. – [Санкт-Петербург : б.и.], 1897 – 1905. Т. 13 : Екатеринославская губерния . – 1904. – [5], XIV, 233, [1] с. : табл.

промисловості і сталеливарний завод Товариства Катеринославських залізобудівних і сталеливарних заводів⁷⁷.

1884 року відкриття Катерининської залізниці забезпечило чималу кількість робочих місць: «...довольно виднымъ источникомъ заработковъ являются здѣсь желѣзнодорожныя станціи...желѣзнодорожныя рабочіе составляютъ 2,4 общаго числа промышленниковъ въ уездѣ»⁷⁸. Власне, розвиток залізничної справи сприяв появі великої кількості робочих місць не тільки в цій галузі, адже «Начиная съ 70-хъ годовъ, желѣзнодорожное дѣло, постепенно развиваясь, привлекало и продолжаетъ привлекать массу рабочихъ; затѣм, естественнымъ послѣдствиемъ появленія рельсового пути сообщенія въ мѣстахъ нахожденія минеральныхъ богатствъ было развитіе эксплуатаціи послѣднихъ, для чего также потребовалось достаточное число рабочихъ рукъ. Такимъ образомъ, оба эти дѣла, желѣзнодорожное и горнозаводское, вмѣстѣ съ свеклосахарнымъ производствомъ, открывшимся въ Бахмутскомъ уездѣ, прежде всего способствовали развитію вольнонаемнаго труда, который по другимъ производствамъ требуется въ значительно меньшей степени»⁷⁹. І це, в свою чергу, стало порятунком для малоземельних та безземельних селян, які були приречені на скруту у випадку неврожайного року.

⁷⁷ Портнова Т. Еволюція міського середовища Катеринослава кінця ХІХ – початку ХХ ст. – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskoho-seredovishcha-katerynoslava-kintsya-khikh-rochatku-khkh-st>

⁷⁸ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Выпуск третий. Славяносербский уезд / Сост. Статистическим отделением Екатеринославского Губернского Земства. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1886. – 441 с.

⁷⁹ Див. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 г., С. 286 - 287

З початку роботи Брянського заводу (1887 р.) до 1904 року населення Катеринослава збільшилося з 47 до 156 тис. ос. Відповідно до статистичних даних, у місті та приміських заводських районах проживало 40 тис. робітників, 30 тис. з яких займалися важкою промисловістю.

Тетяна Портнова звертає увагу на етнічну різноманітність робітників. Наприклад, за даними матеріалів 1897 року, 82% робітників на Олександрівському заводі склали росіяни, 12% - українці, 2,5% – поляки, 1,2% євреї, і 2,3% - інші національності. Етнічна різноманітність, безперечно, забезпечувала формування більш чіткої етнонаціональної ідентифікації, однак, одночасно з цим закріплювала регіональну ідентичність новоприбулих⁸⁰.

Незважаючи на високу ступінь концентрації робітників (протягом 1887-го – 1900-го рр. на тому ж таки Олександрівському заводі кількість кадрів зросла з 1129 до 7147 осіб), їхній склад залишався непостійним, що викликало незадоволення працедавців. Наприклад, 1888 року з 2270 робітників 1705 звільнилися⁸¹.

Заслуговує на увагу також намагання адміністрації підприємств забезпечити формування складу професійних і кваліфікованих робітників. Яскравим прикладом є відкриття при залізничних депо шкіл для дітей робітників. Можна припустити, що подібні заходи стали одними з основних для забезпечення формування прошарку професійних спадкових робітників. Більше того, відносно утвердження даного прошарку може свідчити про остаточне поривання із землеробськими роботами, адже, незважаючи на економічний занепад і втрату робочих місць в 1900 – 1903-х рр. частина робітників

⁸⁰ Див. Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX – початку XX ст., С.6.

⁸¹ Див. Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX – початку XX ст., С. 7

продовжувала залишатися в місті в очікуванні на поліпшення ситуації, замість того, щоб повернутися до сільської праці⁸².

Принципово новою галуззю міського підприємництва, зумовленою припливом мігрантів до міст, стало житлове будівництво. Одним з найпривабливіших бізнесів, який, до того ж, дуже швидко будувався, став прибутковий будинок – універсальна споруда, під дахом якої разом з житловими приміщеннями розташовувалися торгові площі і офіси. Рентабельність такого бізнесу становила 10 – 12% (для порівняння: рентабельність цінних паперів становила 4 – 4,5, тобто, вдвічі менше)⁸³.

Із розвитком міст було нерозривно пов'язане зростання кількості цегельних заводів. Станом на 1912 р. з 252 цегельних заводів 54 розташовувалися в Катеринославській губернії і на яких вироблялося 83194 шт. цегли.

Разом із виробництвом будівельних матеріалів розвивалася лісопильна промисловість, яка значно розширилася в Катеринославській губернії в 1890-х рр. Зокрема, тут розміщувалося 18 лісопилок, де вироблялася продукція на суму 1640000 крб.

Також на Катеринославщині розташовувалися два підприємства з виготовлення бондарських виробів, де працювало 37 робітників і вироблялася продукція на суму 32400 крб⁸⁴.

⁸² Там само, С.7-8

⁸³ Див. Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.), С. 214

⁸⁴ Москалюк М. Будівельна промисловість України в другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2017. – Вип. 1(1). – С. 35-38. – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2017_1%281%29__8

3.2. Промисловий потенціал губерній

Населення Херсонської губернії працювало задля розвитку промисловості. Пропоную звернутися до перепису 1897 року, де вказано, що «Въ отношеніи занятій населеніе Херсонской губ. представляетъ большое разнообразіе...среди мужского пола первое мѣсто занимаетъ добывающая промышленность 52, 3%, потомъ слѣдуютъ: обрабатывающая промышленность – 14,9%, непромысловыя занятія – 12,4%, прочія занятія – 8,8%, торговля – 8,3% и пути сообщенія и сношеній – 3,3%»⁸⁵.

В Херсонській губернії виникли перші суднобудівні та судноремонтні підприємства. Значна роль в розвитку промисловості належала галузі сільськогосподарського машинобудування, а також підприємствам, які займалися переробкою та обробкою землеробської та тваринницької продукції. Вже 1865 року в губернії працювали 200 підприємств, вартість виробництва яких становила 5,9 млн крб. В кінці 1880-х рр. Херсонська губернія увійшла до складу найбільш розвинених промислових губерній Російської імперії. В губернії розташовувалися гіганти металургійного виробництва. Взагалі, завдяки прибуткам від торгово-промислової діяльності в 1910-х рр. Херсонська губернія посіла 5-те місце.

Варто також згадати про експортну торгівлю, де в досліджуваний нами період проходили процеси монополізації. Формування монополій в даній галузі забезпечувалося за рахунок великих, здебільшого іноземних, компаній. В якості прикладу монополізації експортної торгівлі можна навести наступний факт: станом на 1883-й р. експортом хліба в Одесі займалася 41 компанія, 1891 р. –

⁸⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: [в 89 т., 119 кн.] / под ред. Н. А. Тройницкого ; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. – [Санкт-Петербург : б.и.], 1897 – 1905. Т. 47: Херсонская губерния . – 1904. – [5], XV, [1], 319 с.: табл.

19. 1893 р. в залежності від групи товарів від 65% до 90% експорту припадало на 18 найбільших компаній Одеси.

Станом на 1901 рік в Херсонській губернії було 5500 населених пунктів, 19 з яких – міста, а 50 – містечка⁸⁶.

На особливу увагу заслуговує інфраструктура Херсонської губернії. Зокрема, вже в 1830-х рр. до міст Таврійської губернії почали регулярно курсувати пароплави. В другій половині 1840-х – 1-й половині 1850-х рр. регулярне пароплавне сполучення було відкрито між чорноморськими портами Херсонської губернії, а 1857 р. – із зарубіжними портами Російським товариством пароплавання і торгівлі. В «Пам'ятній книжці Херсонської губернії» за 1866 рік знаходимо розклад рейсів пароплавів Російського товариства пароплавання і торгівлі. Зокрема, в період з квітня по жовтень щотижня курсували пароплави Кримською і Азовською лініями (маршрут: Одеса-Євпаторія-Севастополь-Ялта-Феодосія-Керч-Бердянськ-Таганрог). Єйською лінією пароплави щотижня відправлялися з Таганрогу і через Єйськ прибували до Маріуполя. Раз на тиждень також Одесько-Константинопольською лінією курсували пароплави з Одеси до Константинополя, а раз на два тижні пароплави Кавказької лінії забезпечували сполучення між Керчю та Батумі (маршрут: Керч-Туапсе-Сухумі-Поті-Батумі)⁸⁷.

Щодо залізничного сполучення, то 1865 р. було відкрито рух по залізничних лініях: Одеса – Бірзула, Одеса-Товарна – Одеса-Порт. Узбережжя – Балта. Через два роки відкрилися лінії Балта – Голта і Курчуган – Тирасполь, а ще через рік – Голта – Єлисаветград, Знам'янка – Єлисаветград, Одеса-Порт –

⁸⁶ Лазанська Т.І. ХЕРСОНСЬКА ГУБЕРНІЯ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2013. – 688 с.: іл.. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Khersonska_huberniia

⁸⁷ Пам'ятна книжка Херсонської губернії на 1866 р. С. 115-116

Куяльник. Але розбудова залізниці продовжувалася, тому 1871 р. почали курсувати поїзди лінією Тирасполь – Кишинів, 1873 р. – Миколаїв – Знам'янка, 1876 р. – Фастів – Богданівка. 1903 р. залізниця з'єднала Херсон з Миколаєвом, 1913 р. – Одесу з Черкасами⁸⁸.

Значно повільнішими темпами розвивалася промисловість в Таврійській губернії, де продовжувало переважати заняття сільським господарством «...въ Таврической губернии по числу лицъ, имъющихъ самостоятельныя занятія, на первомъ мѣстѣ стоитъ сельское хозяйство (48,7%)...Промышленность обрабатывающая развита въ Таврической губернии довольно слабо (самостоятельныхъ лицъ 13,1%)⁸⁹. Однак, вже наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. характер сільського господарства переважно був товарним.

Інфраструктура Таврійської губернії забезпечувалася розвитком портів, прокладанням шосейних доріг і залізниць. Зокрема, одна з перших в Російській імперії шосейних доріг була прокладена в 1824-1826 рр. з Сімферополя через Ангарський перевал в Алушту, а вже 1837 р. і 1848 р. її було продовжено до Ялти і Севастополя відповідно.

Не менш важливим був розвиток пароплавного сполучення Чорним і Азовським морями, а також р. Дніпро, який почався в 1830-х рр. Аналізуючи публікації преси, можна ще раз наголосити на тому, яке велике значення для міста відігравав порт. Наприклад, для Бердянська наявність і діяльність порту була життєво необхідною. В період 1876 – 1893 рр., в пресі виявлено 232 публікації, які стосуються Бердянська, і 63 з них висвітлюють торгівельну діяльність міста через Бердянський порт: «Порт – це життєвий нерв, від якого

⁸⁸ Большая российская энциклопедия. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://bigenc.ru/domestic_history/text/4664568

⁸⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – Т. 41: Таврическая губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб, 1904. – 341 с.

всіляко залежить заможність, розвиток і саме існування міста. Якщо цей нерв розірветься, то результати загибелі відіб'ються не тільки на місті, яке неминуче прийде в занепад, але і на Бердянському та сусідніх повітах, оскільки Бердянський порт, поміж портами південного району, безумовно має в торговому відношенні вельми важливе значення»⁹⁰.

1874 р. було відкрито залізничні лінії Олександрівськ – Мелітополь і Мелітополь – Сімферополь, 1892 р. залізниця з'єднала Джанкой з Феодосією, 1898 р. – Чапліно з Бердянськом, а 1904 р. було відкрито лінію Олександрівськ - Волноваха⁹¹.

В промисловості Таврійської губернії переважали такі галузі як суднобудування, сільськогосподарське машинобудування і металургія. Однак основною галуззю економіки продовжувало залишатися сільське господарство – губернія входила до складу провідних виробників зерна в Російській імперії.

Важливо звернути увагу на етнічний склад Таврійської губернії, адже відповідно до перепису населення 1897 р. 42,2 % становили українці. Українці переважно населяли материкові повіти губернії. 27,9% населення становили росіяни, 13% - кримські татари, 5,4% - німці, 3,8% - євреї, 2,8% - болгары і 1,3% - греки. Цікаво, що на початку 20 ст. кількість українців зросла до 47, 1%⁹².

Сировина південноукраїнського регіону була основою російської обробної і машинобудівної промисловості в центрі імперії. Однак, Г. Турченко звертає увагу на те, що індустріалізація Півдня України так і не досягла всебічного розвитку. В першу чергу, це було пов'язане з тим, що більшість металургійних підприємств, так само як шахт і рудників, належали іноземному

⁹⁰ Див. В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 267

⁹¹ ТАВРИЧЕСКАЯ ГУБЕРНИЯ. Большая российская энциклопедия. – [Електронний ресурс] –

Режим доступу: https://bigenc.ru/domestic_history/text/4178231

⁹² Іванець А.В. ТАВРІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Tavrijska_huberniia

капіталу, до сфери інтересів якого не входило створення в регіоні виробничої бази, адже вона склала б конкуренцію його власній продукції⁹³.

⁹³ Див. Турченко Ф.Г. Південь України напередодні Першої світової війни, С. 139

3.3. Модернізація галузей промисловості

Завдяки збільшенню рентабельності сільського господарства в багатьох містах південноукраїнського регіону виникли сприятливі умови для розвитку сільськогосподарського машинобудування. Протягом 1875 – 1900-х рр. чільними центрами галузі стали Олександрівськ, Єлисаветград і Херсон.

Наприклад, в Олександрівську вже в 1870-х рр. функціонувало 5 заводів. В галузі сільськогосподарського машинобудування домінували німецькі за походженням підприємці. 1913 р. найбільший власник заводів у місті Копп, об'єднавшись з власниками аналогічних підприємств в Єлисаветграді (Ельворті) й Одесі (Геном), скористався передвоєнним економічним піднесенням і увійшов до складу акціонерної компанії «Врожай», яка була монополістом у торгівлі землеробськими знаряддями в регіоні.

На підприємстві сільськогосподарського машинобудування в Єлисаветграді, заснованому англійцями Томасом та Робертом Ельворті, виготовляли машини власної конструкції, спеціально пристосовані до ґрунтів України. Завод Ельворті забезпечував роботою 37% робітників міста і визначив економічний профіль Єлисаветграда більше ніж на століття вперед (за радянських часів після націоналізації підприємство продовжувало працювати і було перейменовано в «Червону зірку».

Суднобудування було другою за значенням галуззю промисловості для міст Півдня. Якщо на початку 1860-х рр. вигідною справою вважалося дерев'яне суднобудування, то з плином часу виникла потреба у будівництві технічно досконаліших суден. Та для реалізації цієї потреби не вистачало інвестицій та кваліфікованих робітників. В Херсоні 1898 року діяло 6 суднобудівних підприємств, але сума виробництва продукції становила лише 214 тис. крб.

Традиційна експортна торгівля хлібом та посередництво у ній також зазнали змін. Через появу на міжнародному ринку зерна конкурентів країн-конкурентів США, Аргентини, Канади) довелося суттєво скоротити витрати,

через що не вдалося втримати рівень прибутковості. Тому більш доцільним стало переміщення значної частини капіталів у будівництво залізниць і видобувну промисловість, які були набагато перспективнішими та більш прибутковими галузями: «...Для экспортирующих хлебъ государствъ, въ которыхъ урожай хлебовъ хорошъ, по мненію газеты, предстоитъ весьма выгодная перспектива прибыльного отпуска избытковъ зерна. Въ частности нашему русскому экспорту не будутъ конкурировать въ этомъ году даже Румыніе, Сербія и Болгарія, въ которыхъ нынѣшняя жатва тоже хуже, чемъ в предыдущіе годы. Правда, предсказать теперь цены весьма трудно. Главнымъ препятствіемъ къ возвышенію ценъ являются громадныя запасы, оставшіеся отъ прошлой жатвы на американскихъ элеваторахъ и складахъ. Запасы эти определяютъ въ настоящую минуту въ 110 милл. бушелей. Къ этому надо прибавить увеличивающуюся производительность пшеницы въ Аргентинской республике и Австралія. Поступленіе на европейскіе рынки индійской пшеницы ожидается въ прежнемъ количестве. Въ общемъ итоге виды на сбытъ нашего зерна въ Западную Европу еще не определились. Они несколько обрисуются недели через три, когда начнется подвозъ новаго обмолота къ портамъ. Въ частности относительно экспорта ржи следуетъ указать на одно обстоятельство, могущее отозваться не в нашу пользу на вывозъ этого хлеба. Количество его, потребляемое на продовольствіе германской арміи, изъ года в годъ уменьшается, заменяясь пшеницей, цена на которую в настоящее время не представляетъ той разницы противъ цены на рожь, кака я существовала еще недавно⁹⁴.

У 1880-х рр. торгівля хлібом помітно зменшилася, а на зміну великим італійським та грецьким фірмам прийшли єврейські торгові дома⁹⁵.

⁹⁴ Одесский Вестник. – № 179. – 12.VII.1893. – С. 2.

⁹⁵ Див. Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), С. 212-213

Бессарабська губернія залишалася аграрною (85% населення займалося сільським господарством). Серед найпоширеніших галузей господарства можна назвати тютюнництво, городництво, виноградарство, виноробство, займалися також килимарством, льонопрядінням і виробництвом сукна⁹⁶.

Зростання другого міста Бессарабської губернії – Рені – забезпечувалося розвитком інфраструктури, зокрема, прокладанням залізничної лінії Бендери – Рені – Галац і зростанням ролі порту. Це, в свою чергу, сприяло міграції населення і розвитку підприємництва.

Серед міст південноукраїнського регіону міста Бессарабської губернії мали найменший промисловий, торгівельний та інфраструктурний потенціал. Так, в Аккермані (найбільшому місті губернії) залізниця з'явилася лише 1914 р. Значення центру навколишньої округи зберігалось за Аккерманом завдяки судноплавству по Дністру⁹⁷.

Т. Портнова звертає увагу на невідповідність високого рівня урбанізації якісним критеріям модернізації. Серед губерній середньоукраїнський показник (12, 42%) перевищувала тільки Херсонська – 28,65%. 53,27% міського населення Херсонської губернії проживало в Одесі, яка і визначала поступ урбанізації та модернізації регіону. Однак це досягалося завдяки транспортному і комерційно-фінансовому лідерству, а не індустріальному. До 1880-х рр. Одеса залишалася економічною (і не тільки) столицею Півдня і загалом Наддніпрянщини. В той же час, недоліком монополії Одеси було стримування потенціалу розвитку інших портів Дніпровського басейну і річок

⁹⁶ Цвиркун В. И. Бессарабская губерния // Большая российская энциклопедия. - [Електронний ресурс] –

Режим доступу: https://bigenc.ru/domestic_history/text/1862081

⁹⁷ Див. Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.), С. 206.

Південний Буг, Дністер і Кальміус. Тільки в 1870-х рр. реальним конкурентом Одеському порту став Миколаїв⁹⁸.

З міграційними і урбанізаційними процесами в досліджуваний нами період тісно пов'язані благоустрій і соціокультурний розвиток міст. Так, досить цікавим є опис Катеринослава 1864 року: «Городскія улицы ровны и широки, изъ коихъ главная – Екатерининскій проспектъ въ 30 сажен. шириною, середина – шоссе, по сторонамъ коего, двумя аллеями, идетъ бульваръ, на протяженіи почти 2-хъ верстъ; бульваръ устроенъ бывшимъ Начальникомъ Губерніи А.Я. Фабромъ. Прочіе улицы въ 10 и 15 сажен. шириною и только 5 вымощены камнемъ, а прочіе грунтовыя. Черезъ овраги и канавы, для стока весенней и дождевой воды, устроены мосты, изъ коихъ 7 каменныхъ на аркахъ. Переправа чрезъ Днѣпръ 1. Перевозныя суда и наплавный мостъ содержатся на счетъ земскихъ повинностей. Въ 1862 и 1863 годахъ весною, до наведенія моста, и осенью, послѣ снятія онаго, перевозныя суда буксировались Параканомъ. Лѣсная Пристань за городомъ 1. Лавокъ каменныхъ 38, деревянныхъ 300, онѣ помѣщаются въ 7 каменныхъ и 16 деревянныхъ, нарочно для сей цѣли устроенныхъ, зданій, и сверхъ того 22 лавки подъ каменными жилыми домами⁹⁹.

Варто відзначити, що соціокультурний рівень розвитку міст в південноукраїнському регіоні був неоднаковим.

3.4. Основні аспекти соціокультурного розвитку в регіоні

Для того, щоб зрозуміти цілісну картину культурного рівня населення, варто взяти до уваги багато показників, одним з яких є кількість примірників

⁹⁸ Див. Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), С. 208

⁹⁹ Памятная книжка Катеринославской губернии на 1884, С. 163-164.

періодичних видань, які передплачували містяни. Згідно з «Пам'ятною книжкою Катеринославської губернії 1867 р.» в Катеринославі із списку в 47 періодичних видань отримували 463 примірники, 212 – в Бахмуті, 117 – в Олександрівську, 110 – в Нікополі¹⁰⁰.

В Катеринославі також діяли театр і публічна бібліотека, 3 типографії, 2 літографії, 3 фотографії¹⁰¹. Безпосередньо в місті діяла також 1 приватна бібліотека. 2 театри розташовувались в Маріуполі і 1 публічна бібліотека – в Павлограді.

В той же час в Херсонській губернії діяли Одеська міська публічна бібліотека, бібліотека при Рішельєвському ліцеї, бібліотека ліквідованого інституту східних мов, кабінет для читання при ліцеї, бібліотека князя Воронцова в Одесі, бібліотека при Чорноморському гідрографічному депо в Миколаєві, дві казенні бібліотеки Чорноморського відомства в Миколаєві, Севастопольська офіцерська бібліотека, бібліотека Одеського товариства історії та старожитностей, бібліотека Товариства сільського господарства південної Росії. В губернії також функціонували історичний архів в Одесі, Запорозький січковий архів в Єлисаветграді, архів Чорноморського відомства в Миколаєві, архів Херсонської фортеці, архіви Новоросійського військового поселення кавалерії у Вознесенську, Новомиргороді та Новій Празі.

Просвіта населення Херсонської губернії забезпечувалася також завдяки діяльності Одеського музею Новоросійських старожитностей і музею Одеського товариства історії та старожитностей, а також ботанічному саду, розташованому в Одесі.

Серед періодичних видань згадані «Одеський вісник», «Новоросійський календар», «Херсонські губернські відомості» і німецькомовні «Херсонські епархіальні відомості».

¹⁰⁰ Див. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 344

¹⁰¹ Там само.

В Херсонській губернії також діяли 9 книжкових лавок, серед яких 7 розташовувались в Одесі і по 1 в Херсоні та Єлисаветграді. Крім того, в Одесі функціонували 4 типографії і 5 літографій, казенні типографії діяли в Херсоні та Єлисаветграді, а в Миколаєві – типографія та літографія.

Згадується також про 2 театри, цирк, музей сільського господарства, 10 приватних книжкових магазинів в Одесі і про обсерваторію в Миколаєві.

Культурний розвиток населення Таврійської губернії забезпечувався функціонуванням публічних бібліотек в Сімферополі і Бердянську; в Бердянську також діяв театр. 1 типографія і 2 бібліотеки розташовувалися в Керчі, театр, бібліотека і музей – в Севастополі, і музей старожитностей у Феодосії¹⁰².

Отже, найкраще культурний розвиток населення був забезпечений в Херсонській губернії. Варто також звернути увагу на те, що якщо в Херсонській і Таврійській губерніях заклади просвіти розташовувалися майже у кожному відносно великому місті, то в Катеринославській губернії центром зосередження подібних установ залишався саме Катеринослав.

Однак станом на 1904 р. забезпеченість міст закладами просвіти суттєво змінилася. Зокрема, в Катеринославі діяли вже 19 бібліотек і 8 читалень. Без бібліотеки і читальні залишався лише Луганськ, однак там діяла «бібліотека-читальня».

Хоч і гірше, але відбувалося забезпечення бібліотеками населених пунктів, які не мали офіційного статусу міста. Наприклад, в Нікополі діяли 2 бібліотеки, аналогічно в Кам'янському, по 1 читальні функціонувало в Гуляйполі, Покровському, Саксагані.

Ситуація з виданням періодичних видань майже не змінилася – вони видавалися тільки в Катеринославі. В той же час суттєво збільшилася кількість типографій, літографій і фотографій в губернії, зокрема, типографії і літографії

¹⁰² Див. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 343.

діяли в усіх офіційних містах, крім Слов'яносербська. 20 фотографій функціонувало в Катеринославі, по 5 – в Олександрівську і в Юзівці, 4 – в Маріуполі, 3 – в Кам'янському, 2 – в Павлограді і по 1 в Гуляйполі, Петриківці, Саксагані.

В Катеринославі діяли 6 театрів, 1 народний будинок і 1 музей, в Олександрівську і Маріуполі – по 3 театри. Однак подібні заклади розташовувалися тільки в тих населених пунктах, які мали офіційний статус міста.

Цікавим є спостереження щодо діяльності музеїв – незважаючи на те, що вони діяли не тільки в містах, їх все одно розглядали в якості міського явища. Це, певною мірою, пов'язане з тим, що населення міст фінансувало створення окремих музеїв¹⁰³.

В Херсонській губернії найбільше книгосховищ розташовувалися в Херсоні, Одесі та Миколаєві. В усіх офіційних містах, крім Маяків, Новогеоргіївська та Овідіополя були наявні типографії та літографії. В Одесі виходило 22 газети, в Миколаєві – 1 газета і 2 журнали, в Херсоні – 1 газета і 1 журнал. Лише в трьох офіційних містах не було фотографій, в той час як в Одесі їх діяло 50, в Миколаєві – 9, по 6 в Херсоні та Єлисаветграді, а також по 1 в Олександрії, Анан'єві та Бериславі. Не були виключенням і театри: 10 в Одесі, 4 – в Херсоні, по 1 – в Миколаєві, Вознесенську, Новомиргороді.

Щодо Таврійської губернії, то тут серед офіційних міст книгосховища не було лише в Бахчисараї. Газети видавалися у Сімферополі (5), Ялті (3), Керчі (2). Зростала кількість типографій, літографій і фотографій. Зафіксовані також наявність народного будинку у Севастополі і цирку у Феодосії, натомість в

¹⁰³ Див. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 359.

таких містах, як Сімферополь, Бердянськ, Мелітополь, Феодосія, Керч діяли вже по 2 театри¹⁰⁴.

Разом з поліграфічною справою доцільно буде розглянути і художню літературу, насамперед, через те, що в її розвитку можна прослідкувати роль міст в соціокультурному просторі Півдня України.

Центрами комунікації письменників слугували населені пункти, а місцями публікації творів були, власне, самі міста. В. Константинова в контексті урбанізаційних процесів звертає увагу на такий аспект, як батьківщина письменників, адже значна частина майбутніх майстрів народжувалася в селах, а до міст мігрувала в пошуках способів і засобів для реалізації свого таланту.

Аналогічний висновок дослідниця робить і стосовно музичного аспекту культурного життя, наголошуючи на тому, що серед усіх населених пунктів Півдня безумовна першість місця зосередження і комунікації співаків та музикантів належала саме містам¹⁰⁵.

Наступним показником культурного розвитку населення є його освіченість, статистичні дані про яку знаходимо в Переписі 1897 р. В Катеринославській губернії відсоток освіченого населення складав 21,49%, однак в документі зауважується, що відсоток освіченості чоловіків втричі перевищує аналогічний відсоток у жінок (31,52% і 10,77%). Також зазначається про нерівномірний розподіл освіченого населення між уїздами, зокрема, 26,21% - в Маріупольському, 22,54% - в Катеринославському, 21,36% - в Бахмутському, 20,74% - в Олександрівському, 15,20% - в Павлоградському, 15,06% - у Слов'яносербському, 14% - у Верхньодніпровському і 12,85% - у Новомосковському.

Цікавим є порівняння кількості освіченого населення в уїздах і містах. Зокрема, в Переписі наголошується, що відсоток освіченості у містах значно

¹⁰⁴ Див. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 347.

¹⁰⁵ Там само, С. 357.

перевищує уїзний, а саме: 54,77% освіченого населення в Катеринославі, 51,64% - в Олександрівську, 48,65% - в Маріуполі, 47,44% - у Павлограді, 44,54% - в Бахмуті, 43,14% - у Верхньодніпровську, 32,34% - в Новомосковську, 23,88% - у Слов'яносербську, тобто середнім показником для міст є 42,45%.

Не менш важливим буде зауважити про збільшення показника освіченості, особливо серед чоловічого населення, де він становив майже 50%¹⁰⁶

Відповідно до статистичних даних в Херсонській губернії показник освіченого населення становив 25,90%. Як і в Катеринославській губернії, відсоток освіченості у містах значно перевищував уїзний (якщо у містах кількість освіченого чоловічого населення становила 43,86%, то в уїздах – 18,61%). Спостерігалася також суттєва різниця в показниках освіченого населення у містах між чоловічим, яке становило 54,11% та жіночим – 26,94%.

Освіченість серед соціальних станів можна охарактеризувати наступними цифрами: на першому місці представники дворянства і духовенства (80,87% і 81,75% серед чоловічого населення та 75,92% і 71,22% відповідно серед жіночого). На останньому місці – сільські стани (26,06% і 9,20%).

Серед всього освіченого населення більшість чоловіків і жінок виховувалися у середніх начальних закладах, абсолютна меншість – у вищих військово-навчальних закладах. В університетах навчалися здебільшого дворяни (13,22%), щодо селянства, то зафіксовано тільки 30 чоловіків і 3 жінки)¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: [в 89 т., 119 кн.] / под ред. Н. А. Тройницкого; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. – [Санкт-Петербург: б.и.], 1897 – 1905. Т.13: Екатеринославская губерния . – 1904. – С. 12.

¹⁰⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: [в 89 т., 119 кн.] / под ред. Н. А. Тройницкого ; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. –

В Таврійській губернії кількість освіченого населення становила 27,9%. В містах – 44,9%. В Переписі 1897 р. акцентується увага на взаємозв'язок показника освіченості з етнографічним складом. Зокрема, найменший показник освіченості (19,6%) було зафіксовано в Дніпровському уїзді, де росіяни становили 94,9% населення, німці – 22,8%, татари – 23,5%. В інших уїздах відсоток освіченого населення коливається більш-менш рівномірно: від 23,8% у Мелітопольському уїзді до 33,9% в Сімферопольському.

Лише в двох містах Таврійської губернії показники освіченого населення становили більше половини - Севастополі (52,9%) і в Ялті (51,7%).

Кількість освіченого чоловічого населення традиційно перевищувала жіноче (в даному випадку більше ніж вдвічі). Найбільш освіченою виявилася молодь віком від 10 до 19 років¹⁰⁸.

Необхідно звернути увагу на таке виключно міське явище, як дитячі притулки. Мета діяльності подібних установ полягала у вихованні повних сиріт і дітей найбільш вразливих станів переважно місцевого населення.

1839 року на пожертви приватних благодійників було засновано Катеринославський притулок, а 1859 р. – Новомосковський. Єдина різниця в призначенні притулків полягала в тому, що в останньому виховувалися виключно дівчата. Після завершення курсу занять у притулку, діти, які мали родичів, поверталися додому. Щодо сиріт, то дівчата здебільшого поступали на службу в приватні будинки, а хлопчики продовжували навчання в різноманітних майстернях і ремісницьких закладах¹⁰⁹.

[Санкт-Петербург : б.и.], 1897-1905. Т. 47 : Херсонская губерния . – 1904. – С. 13-14.

¹⁰⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – Т. 41: Таврическая губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб, 1904. – С. 18-19.

¹⁰⁹ Пам'ятна книжка Катеринославської губернії, С. 329 - 330

В контексті дослідження розвитку південноукраїнського регіону як урбанізаційного і соціокультурного розвитку міст, зокрема, важливо дослідити діяльність закладів освіти та охорони здоров'я.

За підтримки більше місцевої ініціативи, ніж уряду, забезпечувався розвиток справи із розширення та утримання освітніх закладів: «19 августа мі ввели детей наших в новій двухэтажній дом мужеской гимназии, построенній в течении минувших лет на счет сумм города и земства...В заключение остается сказать, что при всем том, что постройка этого колоссального строения до сего только времени обошлась более ста тысяч руб., - за подарок этот детям нельзя не сказать большое спасибо городу нашему и земству...»¹¹⁰. «В заседание думы 2 августа интерес был сосредоточен на вопросе об «открытии в Бердянске мореходного училища»...Мореходное училище откроется отчасти на средства города, а отчасти на правительственные средства: всего потребуется на училище 2000 руб., из которых 1000 руб. даст город, а другую половину – правительство¹¹¹. Однак, в залежності від «характеру» міста населення звертало увагу на те, яких саме навчальних закладів місто потребує більше: «Но замечается и чувствуется в образовательных средствах большой пробел. Город проникнут промышленным духом; население коренное – русачки и пришлое – иностранцы всех наций, все они занимаются торговлею, хлебопашеством и разными промыслами; среди такого то населения скорее всего нам хотелось видеть какую-нибудь техническую или ремесленную школу. Открытие ремесленного училища является настоящим еще и потому, что дало бы исход родителям, которые захотели бы доставить своим детям реальное образование»¹¹².

Міське громадське управління опікувалося народною освітою. Загалом, станом на 1 січня 1889 р. в Катеринославській губернії діяли 734 заклади

¹¹⁰ Одесский Вестник. – № 189. – 28.VIII.1876. – С. 2.

¹¹¹ Одесский Вестник. – № 216. – 3.X.1876. – С. 3 - 4.

¹¹² Одесский Вестник. – № 216. – 3.X.1876. – С. 3 - 4.

народної освіти; деякі з них перебували у віданні дирекції народних училищ, а інші були підвідомчі єпархіальній училищній раді. «Въ общемъ, результаты народнаго образования въ прошломъ 1888 году указываютъ на несомненный его успехъ въ губерніи. Сознаніе пользы образования начинаетъ все более проникать и укрепляться въ массы народа, что и выражается какъ числомъ учащихся изъ крестьянской среды, такъ и теми значительными затратами со стороны сельскихъ обществъ, которыя производятся ими ежегодно на содержаніе училищъ. Земскія учрежденія и городскія общества, какъ и въ предшествовавшіе годы, много способствовали успеху народнаго образования денежными пожертвованіями и своими заботами о лучшемъ устройстве школъ, что вместе съ должнымъ вниманіемъ и трудами какъ лицъ, стоящихъ во главе этого дела, такъ и всего учебно-воспитательнаго персонала, весьма благотворно содействовало преуспеянію народнаго образования... Насколько успехи образования въ сельскихъ образцовыхъ училищахъ значительны, видно изъ того, что оканчивающіе въ нихъ курсъ поступають въ учительскія семинаріи или прямо допускаются помощниками учителей въ сельскія начальныя школы, а также охотно принимаются железнодорожными и другими техническими училищами¹¹³.

Першим містом Південної України, де відкрився вищий навчальний заклад, стала Одеса – 10 червня 1862 р. було засновано Новоросійський університет. Другим містом з вищим навчальним закладом став Катеринослав. Тобто, середній і вищій освіті було притаманне збереження міської специфіки, на відміну від початкової, яка ширилася і в сільській місцевості також.

В досліджуваний нами період нараховується наступна кількість законодавчих документів: для Новоросійського університету – 30, Рішельєвського ліцею – 6, Катеринославського вищого гірничого училища – 3, Одеського інституту шляхетних дівчат – 7, гімназій – 45, прогімназій – 34, безпосередньо жіночих гімназій та прогімназій – 13, духовних семінарій – 3,

¹¹³ Пам'ятна книжка Катеринославської губернії на 1889 р., С.333 - 339

учительських семінарій – 7, військових училищ – 8, юнкерських училищ – 32, ремісницьких училищ і шкіл – 14, реальних училищ – 17, міських училищ – 13¹¹⁴.

Згідно з даними «Пам'ятної книжці Катеринославської губернії за 1889-й р.» станом на 1888-й рік в губернії діяли 757 закладів освіти, 52 з яких розташовувались безпосередньо в Катеринославі, 85 – в повітових містах і 620 в повітах. На 1 січня 1889 року було зафіксовано 44 937 учнів, з яких більше ніж втричі переважали хлопці (35, 343 хлопця і 9, 594 дівчини).

Стан мережі закладів охорони здоров'я в південноукраїнському регіоні був дуже поганий. Наприклад, в Херсонській губернії нараховувалося лише 27 лікарів (2 з яких – ветеринари), 9 лікарських учнів, 11 повивальних бабок, 12 фельдшерів, 15 аптекарів, 12 аптекарських помічників і 6 аптекарських учнів. На 1 лікаря в Одесі припадало 1200 мешканців, в той час як на 1 лікаря в губернії, не рахуючи Одеського градоначальства, - 12860 осіб. Тобто, за такого стану розвитку медичних закладів, у випадку епідемії населення було фактично приреченим. Однак, запобігання поширенню епідемій мали забезпечувати карантини.

Формування на Півдні України земської медицини стало можливим внаслідок передачі до відома органів місцевого самоврядування Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній медичної частини Приказів громадської опіки¹¹⁵.

За рахунок земського бюджету і добровільними пожертвами від населення земства отримали можливість розширити мережу медичних закладів.

¹¹⁴ Див. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 367.

¹¹⁵ Герасименко М. Досягнення земств Півдня України в організації медичної допомоги населенню на початковому етапі діяльності (60-70-ті роки XIX ст.)

Наприклад, в Бахмутському повіті Катеринославської губернії протягом 1888 – 1893 рр. було побудовано 4 лікарні¹¹⁶.

Для покращення якості надання послуг з охорони здоров'я, в першу чергу, необхідно було навести порядок в існуючих медичних закладах. Наведення чистоти в палатах, поточний ремонт і посилення контролю за виконанням службових обов'язків медичним персоналом не потребувало значних матеріальних витрат.

Ще однією проблемою, яка потребувала швидкого вирішення, був існуючий порядок оплати за лікування в лікарні. В Херсонській губернії оплата за лікування в лікарні була фіксованою – 7 крб. 50 коп. на місяць, незалежно від терміну лікування. Через це значна частина хворих, насамперед незаможних станів населення, намагалася до останнього уникати звернення в лікарню по допомогу. Тому з 1 січня 1871 р. систему оплати перебування в лікарні було реформовано: 30 коп. за добу – до 20 днів, якщо більше 20 днів – 7 крб. 50 коп. за повний місяць. Цікаво, що в Катеринославській губернії подібні заходи були проведені трішки раніше – 1867 р. губернська управа ухвалила наступне рішення: «Дати можливість хворим надходити до лікарні на короткий час, стягувати за лікування з них щоденно 56 коп. сріблом і продовжувати подібний розрахунок доти, доки сума за дні, що минули, буде рівнятися, або перевищуватиме суму в 7 руб. 50 коп. і тоді вже стягувати з нього платню за статутом лікарні – 7 руб. 50 коп. й утримувати її третинами до закінчення місяця»¹¹⁷.

¹¹⁶ Писаренко Н.Н. Земское здравоохранение в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв. Вісник Донецького університету, СЕР. Б: Гуманітарні науки, вип. 2, 2000 С. 190 – 191.

¹¹⁷ Див. Герасименко М.. Досягнення земств Півдня України в організації медичної допомоги населенню на початковому етапі діяльності (60-70-ті роки XIX ст.).

Якість медичного обслуговування насамперед залежала від забезпечення кваліфікованими кадрами. 1868 р. було прийнято рішення про те, щоб в земській лікарні працювали не один, а два лікарі: один лікар контролював діяльність фельдшерів, а другий стежив за тим, щоб населенню вчасно робили щеплення проти віспи, і у випадку епідемії вирушав до ураженої хворобою місцевості¹¹⁸.

Незважаючи на те, що земства здебільшого опікувалися медициною в сільській місцевості, центрами з надання допомоги і координації роботи із розгортання системи охорони здоров'я на селі були саме міста¹¹⁹.

Медичний персонал Катеринославської губернії до початку реформ становив 3 члени лікарської управи, 8 повітових і 7 міських лікарів, 3 лікарі при губернській лікарні, 1 фармацевт, 4 лікарі, які служили при дворянах із правами державної служби, 10 повивальних бабок, 13 лікарських учнів і 11 фельдшерів при лікарнях. Однак, станом на 1887-й рік кількісний склад медичного персоналу губернії збільшився в десятки разів: 193 лікарів, 89 фармацевтів, 68 аптекарських учнів, 251 фельдшер, 108 повивальних бабок, 9 дантистів, 216 чоловік, які прищеплювали від віспи, 30 ветеринарів.

В губернії діяли також 43 медичні заклади, серед яких 4 міських, 21 земських, 9 тюремних, 2 фабричних, 1 приватна, 2 єврейські і 4 підпорядковані іншим відомствам.

24-25 січня 1879 р. Катеринославською міською думою було прийнято постанову про створення постійної санітарно-виконавчої комісії міста, мета якої полягала в надзорі за санітарним станом міста і контролі стану здоров'я населення. В грудні 1901 р. губернська земська рада одноголосно прийняла

¹¹⁸ Див. Писаренко Н.Н. Земское здравоохранение в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв. Вісник Донецького університету, СЕР. Б: Гуманітарні науки, вип. 2, 2000 С. 190 – 191.

¹¹⁹ Див. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 382.

постанову про введення в Катеринославській губернії посад санітарно-епідемічних лікарів і фельдшерів (по одному на кожний повіт) з річною зарплатою 2000 крб. для лікаря і 600 крб. для фельдшера¹²⁰.

1881 року було відкрито Катеринославську міську лікарню¹²¹.

Міста Півдня перебували в центрі останніх новацій в сфері медицини. 1886 р. на кошти губернського земства і міського самоврядування Одеси було відкрито першу в Російській імперії і другу в світі бактеріологічну (пастерівську)¹²² станцію.

Формування санітарно-профілактичного напрямку земської медицини в другій половині XIX ст. стало можливим завдяки наполегливій праці лікарів Катеринославської губернії. Значний внесок в боротьбу з епідемією холери і організацію контролю якості харчових продуктів і напоїв зробив П.Н. Бойченко. Контролем за якістю харчових продуктів, лабораторними хімічним і бактеріологічним дослідженням води і продуктів харчування в лабораторії лікарні опікувався голова санітарно-виконавчої комісії А.А. Кнотте. Вперше провів демографічні дослідження і виконав аналіз рівня народжуваності, смертності, захворюваності населення в залежності від статі, віку і умов проживання О.І. Яворський, якого 1890 р. призначили головою Катеринославської міської санітарної комісії¹²³.

Прогрес у розвитку медичної сфери в пореформені роки можна охарактеризувати наступними даними: станом на 1904-й р. в Катеринославській губернії лікарні розташовувалися в усіх офіційних містах (в самому

¹²⁰ Белецкая, Э.Н., Гужва З.Г., Онул Н.М. Санитарно-профилактическое направление земской медицины в Екатеринославской губернии.

¹²¹ Пам'ятна книжка Катеринославської губернії на 1889 р., С. 457 - 459

¹²² Див. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 380

¹²³ Див. Белецкая, Э.Н., Гужва З.Г., Онул Н.М. Санитарно-профилактическое направление земской медицины в Екатеринославской губернии

Катеринославі їх було 13, в Маріуполі – 5, в Бахмуті, Верхньодніпровську, Луганську і Павлограді – по 2). В Катеринославі, Олександрівську, Маріуполі, Амурі-Нижньодніпровську, Новоспасівці і Петриківці діяли приймальні покої. Єдиними населеними пунктами, де не було ні лікарні, ні приймального покою, ні аптеки залишалися Кам'янка і Чаплинка.

Серед офіційних міст Таврійської губернії лікарень не було тільки в Перекопі і Бахчисараї, а аптеки – у Верхній Білозерці. Натомість Таврійській губернії належали кращі в регіоні показники кількості мешканців на 1 лікарняне ліжко, зокрема, в Мелітополі на 1 лікарняне ліжко припадало 247 городян, в Оріхові – 274, в Бердянську – 536.

Щодо Херсонської губернії, то тут серед офіційних міст лікарень не було тільки в Новомиргороді, Ольвіополі та Овідіополі. 105 відділень приймальних покоїв діяли в Одесі, 30 – в Миколаєві, 16 – в Херсоні. Аптек не було тільки в двох населених пунктах – Гладосі і Злинка.

Отже, в середині ХІХ ст. для промисловості губерній було характерним збереження тієї спеціалізації, яка сформувалась ще у першій половині століття. Якісні трансформації традиційних галузей спеціалізації міст залишалися рідкістю.

Без наявності сухопутних, водних і залізничних шляхів сполучення урбанізаційні і модернізаційні процеси є фактично неможливими.

В південноукраїнському регіоні головну роль відіграли залізничні і водні шляхи сполучення, адже саме вони забезпечували успіх модернізації регіону. Незважаючи на те, що сухопутним шляхам сполучення було відведено другорядну роль, їх поганий стан негативно вплив на життя і розвиток населених пунктів як і віддалених від залізниць і портів, так і тих, де був вихід хоча б до водних шляхів сполучення.

Експлуатація залізничних і водних шляхів сполучення регулювалася законодавчо, однак держава приділяла значно більше уваги розбудові залізниць (про що свідчить порівняльна кількість документів та актів, які стосуються даного питання).

Зв'язок Півдня України з Європою забезпечували Чорноморсько-Азовські порти. Вони ж відіграли вирішальну роль в економічній інтеграції українських земель і у створенні географічно об'єднаного українського народного господарства.

Перспективи розвитку населеного пункту залежали передусім від того, чи пройде через нього залізниця. За відсутності залізничного сполучення населений пункт ставав фактично відрізаним від світу. На прикладі Миколаєва і Маріуполя можна переконатися в ефективності і успішності поєднання залізничного і водного сполучення, адже це стало головною умовою трансформації цих міст в потужні економічні і промислові центри.

Успіх технічної революції залежав від новоутворених в південноукраїнському регіоні транспортних вузлів, тож на Півдні України склалися всі передумови для розвитку важкої промисловості. Незважаючи на те, що промисловість показала себе як дійсно активний чинник урбанізації тільки в кінці XIX ст., вже на початку XX ст. беззаперечне економічне лідерство належало південноукраїнському регіону.

Вже наприкінці XIX ст. Катеринославська і Херсонська губернії позиціонували себе як промислові. В Таврійській губернії більша половина населення залишалася зайнятою у сільському господарстві, в Бессарабській губернії був найменший відсоток зайнятого в промисловості населення в усьому південноукраїнському регіоні.

Поряд зі стрімким розвитком промисловості покращувався і благоустрій міст, внаслідок чого зростав соціокультурний рівень населення.

РОЗДІЛ IV. ФЕНОМЕН РОБІТНИЧОЇ КУЛЬТУРИ

В цьому розділі я пропоную розглянути образ мігрантів-робітників, адже саме їхня наполеглива праця забезпечувала прориви в розвитку підприємництва й промисловості регіону. Переважна більшість робітників були мігрантами із сіл, які, залишаючи свою батьківщину, родину і господарство, могли взяти з собою тільки одне – свою культуру. Сільська культура, в свою чергу, в пошуках способів співіснування з міською, прагнула хоча б частково зберегти свою автентичність. Одним з результатів цього процесу я вважаю виникнення феномену робітничої культури, в якому, замість поглинання однієї культури іншою, утворилося абсолютно нове явище. Робітнича культура виникла на ґрунті взаємодії сільської і міської культур, доповненому необхідністю пристосування до тогочасних (нових) умов.

Розглядаючи робітничу культуру в природньому для неї середовищі – урбанізаційних і модернізаційних процесах, доцільним буде дослідити образ робітника і його культуру загалом в контексті саме етнологічної науки. Побудова та інтер'єр робітничих помешкань, житлово-побутові умови, бюджет і, на мою думку, одне з найважливішого і менш за все дослідженого, дозвілля і фольклор робітників заслуговують на особливу увагу, тож саме на цих аспектах я спробую зосередити увагу в цьому розділі.

4.1. Політика підприємств щодо залучення робітників

Стрімкий технологічний розвиток промисловості, зокрема, важкої, потребував постійного припливу робочих рук. Питання забезпечення підприємств робітниками обговорювалося на зустрічах гірничопромисловців Півдня Росії разом з такими питаннями, як розвиток транспортної інфраструктури і збут виробленої продукції .

Для того, щоб мати уявлення, що являли собою тогочасні заводи, зокрема, вищезгаданий Олександрівський, пропоную приділити увагу опису, який склав Є. Рагозін. На Олександрівському заводі працювали 3,756 робітників, практично всі вони були мігрантами з Орловської, Калузької, Смоленської, Тверської і Вітебської губерній. Українців дуже мало, вони здебільшого працюють влітку, сторожами або чорноробами. Середня місячна зарплата усіх робітників становить 130 тисяч рублів, середній заробіток одного робітника в середньому складає 1 рубль 26 копійок на день. Заробіток простого робітника становить 70 копійок на день взимку і від 80 копійок до 1 рубля влітку, заробіток кваліфікованого робітника становить від 30 до 90 рублів на місяць. Крім виплати раз на місяць заробітної плати, протягом місяця робітник отримує ордер на видачу товару з магазину товариства споживачів. Завод розташований недалеко від міста, внаслідок чого всі робітники мешкають в приватних помешканнях. Для лікування робітників функціонує лікарня на 40 ліжок, де працюють 2 лікаря і акушерка. Лікування і ліки надаються безкоштовно. При заводі розташоване товариство споживачів, мета якого полягає в тому, щоб зробити харчування робітників кращим і дешевшим. Крім керівництва заводу (двох директорів), адміністрація складається з 5 гірських інженерів, 9 інженерів-технологів, 3 вчених майстрів і 15 майстрів-практикантів¹²⁴.

Одним з найважливіших завдань власників підприємств стало залучення й утримання трудових мігрантів – робітників. Серед найважливіших методів для вирішення цього завдання була побудова робітничих поселень поблизу підприємств. Траплялися випадки, коли поселення для робітників будували в незаселених містах – власники підприємств вважали, що таким чином перетворюють голий степ на модерне суспільство: «Місцевість, де був побудований завод, під час його заснування являла собою голий степ, а навколишні мешканці не використовували ще залізних шин на колесах возів.

¹²⁴ Див. Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России, С. 45 – 47.

Натомість тепер біля самого заводу, що дає роботу 9-10 тисячам осіб, виросло містечко Юзівка з 25000 жителів, церквою, школами, поштово-телеграфною станцією, відділенням Державного банку, готелями і крамницями»¹²⁵.

Будівництво робітничого поселення відбувалося наступним чином: спочатку облаштовували тимчасові споруди для будівельників підприємства: «Помню одновременное начало работ весной 1895 г. постройки завода и начала разведки угольного месторождения; огромный штат служащих постройки завода, больше инженеры-путейцы, главным образом, поляки; жить почти негде; я одинъ, жена осталась в Петербурге; живёмъ втроемъ въ одной комнате въ доме-бараке, наскоро выстроенным между рудником и заводом. За обедомъ 30-40 душъ...»¹²⁶. Після цього зводили магазин і адміністративні будівлі, розбудовували інфраструктуру. А вже потім будувалися помешкання для робітників (компанія або будувала їх самостійно, або надавала ділянки під забудову самим робітникам чи підрядникам). Наступним обов'язковим завданням було забезпечення санітарних умов – антисанітарія сприяла поширенню епідемій і підривала здоров'я робітників, що, в свою чергу, призводило до перебоїв у виробництві¹²⁷.

Потребували вирішення також проблеми кваліфікації робітників, сезонності й високої плинності робочої сили. Наприклад, власник металургійного заводу Дж. Юз через недостатню кваліфікацію робітників

¹²⁵ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.

¹²⁶ Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.), С. 69.

¹²⁷ Див. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.), С. 63.

змушений був перенавчати їх топити метал на кам'яному вугіллі, а не на деревному паливі¹²⁸.

Працювати на підприємствах приїжджали або кваліфіковані робітники з російських промислових районів, які емігрували на Південь, приваблені вищими заробітками і нижчими цінами, або селяни. З останніми, передусім, і була пов'язана проблема сезонності робочої сили – надлишок взимку і дефіцит влітку. Для селян робота у промисловості була можливістю трохи заробити у вільний від господарства час, їх мало хвилювали житлові умови і вони жертвували комфортом заради вищої заробітної плати: «Немалую часть шахтеров составляют серые деревенские мужики, пришедшие сюда с одной заботой – поправить свое распадающееся деревенское хозяйство... Горькая нужда, земельная безурядица, кулаки-благодетели загнали их в здешние шахты, но мыслями они всегда дома»¹²⁹. «Обыкновенная упряжка здесь двенадцать часов, - они работают шестнадцать; зарабатывают они много и живут очень скромно; после получки, во время всеобщего пьянства, они сложатся на ведро, разопьют его и больше уже не пьют. У каждого из них уже принакоплено рублей по 200-300. Неудобства здешней жизни они переносят равнодушно, потому что всё это для них только временное, на что не стоит обращать внимания»¹³⁰.

¹²⁸ Див. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.), С. 64.

¹²⁹ Вересаев В. В. Под землей. Юз и Юзовка. Донецк, 2000. С. 264.

¹³⁰ Вересаев В. В. Под землей. Юз и Юзовка. Донецк, 2000, С. 265.

4.2. Умови праці і бюджет робітника

Робочий день робітника, в залежності від галузі промисловості, в якій він працював, тривав від 10 до 12 годин. 2 червня 1897 року законом «Про тривалість і розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської промисловості» було визначено 11,5 годин робочого дня для чоловіків і 10 годин для жінок. Працювати в неділю та на закріплені в законі свята було заборонено, а, отже, максимальна кількість робочих днів на рік сягала 299. Однак, відповідно до здійсненої Міністерством торгівлі та промисловості в 1904 – 1905 рр. перевірки, показники зайнятості робітників свідчили про те, що кількість неробочих днів була меншою, ніж закріплена у законі 1897 р. Наприклад, середня кількість робочих днів робітника вугільної і металургійної промисловості становила 297, текстильної – 285 днів¹³¹.

Крім необхідного до відпрацювання робочого часу, робітник витрачав час на дорогу до роботи і назад, перерву, прибирання робочого місця і пересування територією заводу.

Залежно від галузі промисловості, могли відрізнятись і умови праці робітника. У спогадах сучасників можна знайти описи праці робітників тієї чи іншої галузі, наприклад, шахтарів: «Вот мы и в лаве. Перед нами – низкая широкая щель, свод которой подперт стойками; в воздухе стоит густой туман от угольной пыли; кое-где тускло горят лампочки, слышны тяжелые, глухие удары кайл. Забойщики по пояс голы; мускулистые плечи и спины испачканы и исцарапаны углем; лица, волосы, бороды – всё черно, и только белки глаз странно белеют. Свод настолько низок, что сидя работать невозможно: рабочий бьет уголь лежа»¹³².

Важкі умови праці знайшли відображення і в українській літературі:

«Мокро і темно, немов в домовині,

¹³¹ Вересаев В. В. Под землей. Юз и Юзовка. Донецк, 2000. С. 297

¹³² Вересаев В. В. Под землей. Юз и Юзовка. Донецк, 2000. С. 260

*Випало кайло із рук,
Дихати важко, ломота у спині,
В голову болісний стук.
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло —
Довбай!»¹³³.*

Праця у вугільній промисловості була однією з найтяжчих. Через протяги і різкі перепади температури робітники часто застуджувалися, хворіли на ревматизм. Ще нестерпнішими умови праці вибійників вугілля ставали через нестачу свіжого повітря і високу вологість при високій температурі.

Найнижчими в ієрархії робітників вугільної промисловості були категорії саночників і вагонетників. Незважаючи на менший, порівняно з вибійниками ризик, праця саночників і вагонетників потребувала чималих фізичних зусиль. Санки з вугіллям важили до 120 кг, вагонетки могли важити 900 кг, а їх доводилося пересувати навкарачки. Механізація підземних робіт почалася лише на початку ХХ ст., до цього часу робота шахтарів залишалася переважно ручною.

Трішки безпечнішою вважалася праця металургів. Однак, робітникам доменних цехів доводилося вдихати шкідливі випари від топлення металу, температура всередині доменних печей, в яких плавили суміш коксу, залізної руди та флюсів, сягала 2200 градусів, а вантажники, пересуваючи важкі вагонетки по похилому помосту нагорі домни, повинні були утримувати баланс власними м'язами¹³⁴.

Поряд із прогресом на підприємствах завдяки індустріалізації: «Мы идём осматривать машину, нагнетающую в домну воздух. Когда мы входим в

¹³³ Вересаев В. В. Под землей. Юз и Юзовка. Донецк, 2000. С.194

¹³⁴ Див. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.

большое, светлое, недавно выстроенное возле доменных печей здание, меня поражает удивительная чистота, в противоположность окружавшей нас до этого грязи и пыли: всё вычищено, блестит, везде лак и полировка, нигде – ни соринки; кажется, будто я попал в выставочный павильон машин. Гигантская паровая машина занимает всё здание: из громадных цилиндров, бесшумно выдвигаясь, по очереди показываются и прячутся блестящие стержни поршней, под страшным давлением нагнетающие воздух; все члены машины двигаются мерно, без суетливости, спокойно и уверенно в своей могучей силе»¹³⁵

залишалося розчарування через благоустрій робітничих поселень: «Хоча на деяких вулицях були зроблені тротуари з дерев'яних підмостків, на ці підмостки налипав бруд і ходити по них було дуже слизько. А проїжджа частина просто тонула у бруді... У Юзівці центральні вулиці були забруковані, але на решті її територій були ґрунтові дороги»¹³⁶.

Дохід робітника складався з прямого заробітку (зарплатні), премій за понаднормову роботу і приплатою натурою (продукти харчування або житло, які надавалися підприємством). Для робітників, які проживали в заводських містах, приплата натурою мала менше значення, ніж для робітників шахтарських поселень.

Зарплата робітників в металургійній і металообробній галузях була найвищою серед усіх інших промислових галузей. Для порівняння: за даними 1893 р. якщо робітники тютюнових, текстильних, борошномельних підприємств в середньому за місяць отримували 12, 14 і 25 рублів відповідно, то середня місячна зарплата робітника машинобудівного підприємства становила 25 руб., чавуноливарного – 27 руб., сталеливарного – 44 руб. Розмір заробітної плати залежав від кваліфікації робітника. В Катеринославській губернії в 1888 –

¹³⁵ Вересаев В. В. Под землей. Юз и Юзовка. Донецк, 2000. С. 300

¹³⁶ Див. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870-1917 рр., С. 318.

1892 рр. середній заробіток на металургійних і машинобудівних підприємствах становив 40 рублів на місяць. Середня зарплата шахтарів складала 24 – 33 рублі на місяць .

Станом на 1913 р. зарплата робітників фабрично-заводської промисловості Катеринославської губернії була найвищою серед аналогічних підприємств в Російській імперії. Середній річний заробіток робітника фабрично-заводського підприємства становив 425,7 рублів, металургічного – 487,6 рублів, на залізних рудниках – 456,6 рублів, на антрацитових підприємствах – 436,3 рублі, на кам'яновугільних – 406,6 рублів .

Незважаючи на те, що заробітна плата робітників кам'яновугільної промисловості була невисокою (в середньому 27 рублів на місяць), дохід шахтарів все одно був в півтора-два рази більше, ніж на сільськогосподарських роботах. Деякі шахтарські пісні вказують на те, що шахтарі були відносно забезпеченими :

«Шахтер рубит, шахтер бьет,

Под землею ход ведет.

А в шахтера деньги есть,

Я не знаю, как подлезть» .

Серед мешканців робітничих поселень мало місце таке явище, як соціальна нерівність. Вона проявлялася в різниці нормативів оплати праці різних категорій працівників і у доступі до соціальної інфраструктури поселень. Перевага в отриманні корпоративного житла була у представників адміністрації, службовців і робітників дефіцитних професій. Наприклад, поселення при Дніпровському заводі умовно можна поділити на дві колонії: верхню і нижню. В будинках верхньої колонії була проведені електрика, водогін і каналізація. В таких будинках мешкали адміністрація заводу й вищий інженерний склад. Вулиці верхньої колонії були вкриті бруківкою, озеленені й освітлені електричними ліхтарями. В будинках нижньої колонії мешкали кваліфіковані робітники. Центральний водогін був проведений не до кожної квартири, натомість на вулицях були встановлені гідранти, однак будинки все

одно вважалися достатньо комфортабельними. В той же час в Кам'янському – сусідньому селі, де мешкала більшість робітників, робітники жили у мазанках, які розташовувалися на погано освітлених вулицях без твердого покриття .

4.3. Побут робітника

У робітників дуже рідко були гроші на оренду хорошого помешкання. Через нестачу робочої сили підприємці змушені були або будувати житлові приміщення самостійно, або сприяти в цьому робітникам. Однак власники підприємств знали, що у робітників немає грошей на сплату орендної плати за нормальне приміщення, тому вони будували легкі бараки, обставляли їх суцільними дерев'яними нарами і здавали робітникам. Очевидно, що такі «житла» ставали розсадниками інфекційних захворювань, а відсутність нормального відпочинку позначалася на психології і працездатності робітників. Що стосується сімейних робітників, то для них підприємці іноді будували хороші будинки, однак таких було мало і їх надавали кваліфікованим робітникам.

У випадку, коли робітники будували собі житло самостійно, це були убогі хатини, напівземлянки або землянки. Для будівництва використовували дошки, стіни були земляні або глинобитні, односкатні дахи також робили із землі, вікна пропускали мало світла. В такому помешканні була одна кімната, більшу площу якої займала піч¹³⁷.

Однак з часом якість помешкання робітників покращувалася: від напівземлянок, які являли собою накриті двоскатним дахом вириті ями глибиною 1,5 м, боки яких обшивали обалом, до орендованих квартир в цегляних будинках. 1910 р. санітарний лікар Ілля Лященко дослідив 1638 квартир робітників підприємств Південноросійського товариства: згідно з результатами дослідження в напівземлянках розташовувалося 49% квартир, у глиняно-дерев'яних сімейних будинках – 26%, у кам'яних і цегляних будинках

¹³⁷ Серый Ю. И. Рабочие Юга России... С. 200.

– 22%, у сарайчиках – 2%. 68% квартир мала погане опалення, земляна підлога виявилася в 71% квартир, а відсутня стеля – в 37%¹³⁸.

Через нестачу житлової площі і прагнення робітників зберегти або поповнити свій бюджет мала місце перенаселеність помешкань. Так, поширеним явищем, особливо під час свят та сезонного напливу робітників, був дефіцит індивідуальних спальних місць.

Внутрішня обстановка помешкання робітника складалася з дерев'яних ліжок, кількох стільців, столу і пічки для приготування їжі і опалення. Особисті речі робітники тримали під ліжками¹³⁹.

Цікаво, що на початку 1890-х рр., описуючи помешкання робітників, Рагозін зазначає, що будинки для робітників у вигляді лігвищ та кают вже майже всі знищені і поступово замінюються пристойними будинками з дотриманням санітарних норм. Автор також згадує про прагнення замінити казарми сімейними будинками, і навіть якщо в них будуть мешкати несімейні робітники, то краще хай створюються маленькі казарми, бо у великих казармах, населених 30 – 40 робітниками неможливо зберігати чистоту і порядок. В сімейних будинках несімейні робітники матимуть свій маленький простір – куток, де можна скласти свої речі, вмити обличчя і відпочити.

Вже побудовані і ті, що ще будуються, будинки автор розділяє на декілька видів відповідно до будівельного матеріалу і вартості:

1. Земляна цегла-глина, змішана з рубленою соломною, земляний дах – 80 рублів на родину;
2. Обаполки, зовні і зсередини змащені глиною, земляний дах, змащений зверху глиною із соломною – 160 рублів на родину;
3. З каміння на вапні, глиняний дах із домішками соломи, зверху залитий вапном з піском – 187 рублів на родину;

¹³⁸ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870-1917 рр., С. 320

¹³⁹ Там само, С. 322

4. Каміння або цегла, дах з черепиці або заліза – 300 – 350 рублів на родину¹⁴⁰.

Однак витрати на будівництво сімейних будинків все одно були великими. Тому для того, щоб їх компенсувати, висловлювалися пропозиції стягувати з робітників помірну орендну плату¹⁴¹.

Однією з причин розбудови сімейних будинків було бажання підприємців заохотити до роботи порядних робітників і скоротити підрядну систему робіт¹⁴².

Робітники не мали спеціального одягу. На «уніформу» робітника впливали його кваліфікація, матеріальне становище, а також галузь промисловості, у якій він працював.

Більш-менш одноманітно (білі полотняні куртки, такі самі штани і ковпаки) вдягались робітники харчової промисловості. Характерною рисою усіх без винятку робітників було вдягання на роботі головних уборів, серед яких були: кепки-восьмиклинки, картузи, чорні або сині кашкети-капітанки з чорною муаровою стрічкою навколо околиці, з лакованим козирком і таким самим ремінцем. Деякі робітники вдягали навіть чорні або темні фетрові шляпи, шкіряні кепки (часто з вухами, застібнутими зверху кепки на дві кнопки). Взимку носили теплі шапки з чорної мерлушки, найпоширенішими фасонами були «гоголь» (різновид папахи, її носили з проломом, як шляпу, або увігнувши денце всередину) і «бадейки» (маленькі круглі шапки з пласким дном).

Робітники металургійної галузі носили сорочку, жилет, штани і чоботи. Поверх жилета вдягали фартух з нагрудником зі шкіри, клейонки або парусини. Під час роботи на свіжому повітрі металурги вдягали коротку куртку з відкладним коміром, двобортну, з тонкого сукна або бобрика. Носили також

¹⁴⁰ Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России, С. 105

¹⁴¹ Там само, С. 105.

¹⁴² Там само, С. 106.

тужурки з боковою прихованою застібкою і зі стоячим, як у кітеля, коміром. Взимку і восени вдягали в'язаний шарф сірого або коричневого кольору. Серед майстрів і робітників, які обслуговували парові машини й електромотори, зустрічалися ті, хто носили шкіряні куртки, але це було рідкістю.

Одяг робітників деревообробної промисловості складався з ситцевої або полотняної сорочки, полотняного фартуха з нагрудником і заправлених в чоботи штанів. Щоб волосся не потрапляло в очі і не заважало працювати, замість головного убору навколо голови зав'язували тонкий ремінець.

Одяг робітників будівельної промисловості нагадував одяг селян. Через відсутність механізації будівельних робіт, будівельний матеріал доводилося підіймати власноруч, здебільшого на спинах. Через це на спину вішали спеціальну, набиту ганчір'ям подушку, і прикріплювали її лямками навколо плеча як рюкзак. Цеглу носили за допомогою спеціальної стійки з рейок, яку називали «коза». Її кріпили дерев'яним косинцем до плечей. «Костюм» доповнювали полотняний фартух з нагрудником і рукавиці з баранячої шкіри або полотна.

Шахтарі в якості головних уборів вдягали старі картузи або круглі шапки з солдатського сукна. Вони носили довгу, до колін, сорочку і штани навипуск (з полотна або мішковини). Іноді замість сорочки вдягали куртку з косою прихованою застібкою і стоячим коміром. Саночники носили широкий шкіряний пояс із закріпленням на ньому ланцюгом. Замість взуття вдягали постолі, чуні або капці. «Аksesуаром» шахтарів була торба, надіта через плече, з полотна або клейонки, в якій вони зберігали свій обід, воду і сірники.

Одяг робітників поліграфії виглядав більш міським, порівняно з одягом робітників інших галузей. Поліграфісти працювали без головних уборів, а разом з косоворотками вдягали сорочки з відкладним коміром і навіть краватки. Штани здебільшого носили навипуск, взуттям слугували чоботи і штиблети. Крім жилетів, поліграфісти носили піджаки, а поверх одягу часто вдягали довгі блузи з чорного або темно-синього сатину або молескіну, і нарукавники з таких же матеріалів.

Можна виокремити наступні закономірності в одязі робітників основних професій:

- машиністи і кочегари, незалежно від виробництва, вдягались приблизно однаково, так як однаковою була обстановка, в якій вони працювали;

- машиністи, які мали справу зі змащуванням двигунів і парою, носили або шкіряні, або брезентові куртки, а також шкіряні кашкети або кепки, які захищали від машинного масла;

- кочегари працювали в полотняних або брезентових штанах, роздягнені до поясу або в ситцевих сорочках без ремня. На шиї кожного кочегара висів обривок нитяної або мотузкової сітки, яким вони витирали обличчя і руки. Якщо кочегар вдягав головний убір, то це були або повстяний капелюх, або суконна шапка арестантського крою. Взуття – чоботи з грубої шкіри на дерев'яній підошві. На руках – брезентові або шкіряні рукавиці¹⁴³.

Як ми бачимо, в другій половині XIX – на початку XX ст. ще не було чітко визначеної уніформи для робітника тієї чи іншої галузі. Повсякденний одяг «підганяли» під вимоги тієї чи іншої спеціалізації, щоб забезпечити максимально можливий комфорт.

Харчування робітників навіть в роки промислового підйому не можна назвати збалансованим. Через переважання в ньому страв зі злаків (хліб, борошно, крупи) і картоплі, він раціон робітника навіть отримав власну назву – хлібно-картопляний. Разом з картоплею широко вживали капусту. М'ясо і вершкове масло, в яких містилися такі необхідні для тяжкої фізичної праці жири, були дефіцитом, тому жири отримували, вживаючи сало і рослинну олію¹⁴⁴. Робітники дуже любили пити чай з цукром.

¹⁴³ Я.Н. Ривош. *Время и вещи: Иллюстрированное описание костюмов и аксессуаров в России конца XIX – начала XX в.* – М.: Искусство, 1990. – 304 с., ил.

¹⁴⁴ Див. Серый Ю. И. *Рабочие Юга России...* С. 199–200.

Купити продукти харчування можна було в корпоративних або приватних магазинах, товариствах споживачів або на базарах.

Час прийому їжі робітника залежав від його робочого графіку. Зокрема, робітники, які працювали в денну зміну, снідали за годину до її початку – о п'ятій ранку, а вечеряли після її закінчення – о сьомій вечора. Снідали й вечеряли робітники вдома, обідали – на роботі.

Варто також приділити увагу харчуванню робітників, які не мали сім'ї, а, отже, не мали можливості їсти вдома те, що приготувала дружина. Несімейні робітники, які жили в квартирах, здебільшого там і харчувалися. Робітники, які жили в казармах, харчувалися в їдальнях, або об'єднувалися в харчові артілі. Харчова артіль переважно складалася або із земляків, або з робітників одного виробничого підрозділу. Харчування в артілях було найдешевшим і одноманітним. Члени артілі обирали старосту, до обов'язків якого входили закупівля продуктів, найм кухарки й підрахунок витрат. Кухаркою могла бути дружина одного з членів артілі, якій кожен робітник щомісяця платив за приготування їжі і прання одягу від 50 до 80 крб¹⁴⁵. Наприклад, в Бахмутському повіті Катеринославської губернії харчування шахтаря, який був членом артілі, було наступним: сніданок о шостій ранку – куліш з хлібом, обід о 12:00 – борщ з 200 г яловичини на чоловіка і каша, вечеря о 18:00 – залишки від обіду¹⁴⁶.

Згідно з описом побуту артільних робітників в районі Юзівки 1909 р., на сніданок робітники їли картопляний суп з м'ясом (40 – 100 г на чоловіка) або без, хліб та чай; смажену картоплю (з салом чи без), хліб, чай; на обід – борщ з

¹⁴⁵ Див. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. – С. 330.

¹⁴⁶ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губ., т. II (Бахмутский уезд), С. 330.

м'ясом, кашу з салом або без, хліб та чай; на вечерю – борщ, кашу або смажену картоплю, хліб і чай¹⁴⁷.

Цікавим є опис харчування шахтарів: «В шахте он ест хлеб, тарань и пьет воду... На поверхности главный продукт его стола опять хлеб, затем идут рыбы свежие, сушеные, копченые и соленые, смотря по времени года. Дозволяет он себе и мясо, но редко и в небольшом количестве, пьет чай с сахаром...»¹⁴⁸.

Незбалансованість і бідність раціону робітників (відсутність у ньому фруктів, овочів та молочних продуктів) призводила до появи у робітників різноманітних хвороб.

¹⁴⁷ Черемухин Н. М. Указ, соч., С. 20. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://istmat.info/node/52>

¹⁴⁸ Верещинский Л. Рабочий шахтер в Донецком бассейне. СПб., 1892, С. 6.

4.4. Еволюція робітничої культури

Значне місце в традиційних розвагах робітників посідало вживання алкоголю. Цікавими є зауваження і порівняння даної форми розваги В.В. Гончарова і В.В. Койнаша у місті та у селі, які зазначають, що якщо в селі вживання алкоголю хоч і було суспільним явищем, однак приурочувалося здебільшого до свят, то у місті горілку вживали щоденно, купити ж її можна було в будь-який час, як за готівку, так і в кредит¹⁴⁹. Взагалі, шинкам належить чи не основна роль у соціалізації і дозвіллі робітників, адже там можна було не тільки поспілкуватися з товаришами, а й морально підтримати один одного або хоча б тимчасово сховатися від негараздів:

*Тяжело, братцы-ребята,
Тяжело на свете жить!
Зато можно ведь, ребята,
В вине горе утопить!*¹⁵⁰.

Частування алкоголем відбувалося під час отримання роботи, підвищення на посаді, новосілля і в принципі у випадку будь-якої іншої важливої події. Робітники, які не брали участь в колективних пиятиках, зазнавали утисків і нарікань, а нові співробітники, які не пригостили своїх колег алкоголем, втрачали можливість стати «своїми» в колективі.

Суспільство розглядало пиятику як соціальну проблему: «Шахтьор пашенки не паше, коси в руки не бере. Он получку получае, а потом в кабак

¹⁴⁹ В.В. Гончаров, В.В. Койнаш. Развлекательная культура рабочих Донбасса (конец XIX – начало XX века). «Наука. Релігія. Суспільство», 2013. Випуск 1. – [Електронний ресурс] –

Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/86885/04-Goncharov.pdf?sequence=1>

¹⁵⁰ 100 песен русских рабочих / Сост., вступит. статья и коммент. П. Ширяевой; Общ. ред. П. Выходцев. Л., Музыка, 1984

іде...»¹⁵¹, пов'язану з матеріальним становищем робітника. Споживання алкоголю значною мірою залежало від побутових умов робітника. Так, найважче відмовлятися від вживання алкоголю було тим робітникам, які мешкали в казармах: «Власності та грошей при собі в казармі мати не можна, адже в будь-якій казармі завжди є товариші, які все пропили і які, не маючи більше нічого свого, вільно користуються чужим. Пияцтво щоденне, безперервне. Платня щотижнева, гроші зберігати ніде, а горілка є завжди»¹⁵²:

«Настал желанный день получки:

Полны народом кабаки

Не на семью, а на пирушки

*Летят рубли и пятаки»*¹⁵³.

Надмірне вживання алкоголю призводило до зниження працездатності робітників, прогулів, а також підривало здоров'я. Підприємці докладали чимало зусиль для того, щоб позбутися шинків, та це було досить складно. Наприклад, відкриття шинку в Катеринославській губернії було можливе тільки за згодою землевласника й дозволом повітового з питних справ присутності. Від орендної плати за ділянки під питні заклади залежала стабільність і розмір доходу власників територій за межами заводських поселень, тому вони тільки заохочували відкриття шинків. Боротися з пияцтвом локально не було сенсу, адже поселення заводські поселення не були ізольованими і робітники запросто могли пройти декілька кілометрів до сусіднього шинка. Тому підприємці вдавалися до тактики обмеження продажу алкогольних напоїв.

Постановою губернатора Катеринославської губернії В. Шліппе на продаж алкоголю у трьох повітах губернії, де розташовувалися шахтарські поселення, було встановлено державну монополію. Було дозволено тільки

¹⁵¹ Див. Білецька В. Ю. Шахтарські пісні... С. 55.

¹⁵² Див. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. – С. 333

¹⁵³ Горняк Н. А. Жизнь одного углекопа, С. 38.

державні питні заклади, розташовані на відстані не менше двох кілометрів від шахт, де алкоголь не продавали з 12 до 16 години. Крім цього, шинкам не дозволялося працювати на свята і протягом трьох днів після виплати зарплатні. Іронія обмеження продажу алкоголю для уникнення запоїв і прогулів робітників полягала в тому, що останні почали ходити у віддалені заклади, через що кількість прогулів тільки зросла.

Співвідношення проблеми пияцтва з відповідною формою дозвілля знайшло відображення в рукописі полемічної статті «Щоденник провінціала»: немає нічого поганого в тому, щоб відволікти «мужиків» від пияцтва відкриттям читалень, бібліотек, виставок, народних театрів, розширенням народних шкіл, однак це треба робити тільки для молоді. «Не нав'язуйте все це сорокарічному мужику...Залиште для нього кабак! Кабак для нього розвага, місце відпочинку і обміну думками, біржа, клуб! Знаходите, що кабак незручний, брудний і шкідливий – покращте його обстановку...Ви кажете, що мужик тягнеться до кабака, де п'є і пиячить. Чудово! А Ви, навіть з університетською освітою? Чи Ви не тягнетесь до свого, так би мовити, шляхетного кабака, що йменується клубом, щоб у карти грати, а потім пити і пиячити?... Свого то пияцтва ми не помічаємо, а про мужицьке кричимо», на що слідує зауваження: «Наше пияцтво не так помітне, воно дещо пристойне, хоча і не завжди, і прикрите різними установами. Воно тому й не так впадає в очі, що нас, шляхетних, куди менше ніж мужиків! Ну а пияцтво мужика відкрите, шумне, публічне і прямо в кабаку»¹⁵⁴

Заохочення і пропагування альтернативного дозвілля (спортивних клубів, бібліотек тощо) було безуспішним. Через те, що у вільний час робітники часто ходили в гості до своїх товаришів, де їх знову ж таки пригощали алкоголем. В гостях, шинках і громадських місцях робітники випивали, грали в азартні ігри і ділилися останніми новинами.

¹⁵⁴ Див. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.), С. 476 – 477.

Частим явищем серед робітників було відвідування чоловіками будинків розпусти.

Завдяки відкриттю бібліотек, театрів, а згодом і кінотеатрів, робітники почали проводити свій час в подібних закладах. Завдяки іноземним робітникам набували поширення спортивні клуби. Наприклад, вже наприкінці ХІХ ст. у Юзівці почали влаштовувати масові спортивні змагання розважального характеру, а 1900 р. гірничий інженер Валеріан Данчич створив першу секцію з важкої атлетики й боротьбу, відкриту для всіх охочих¹⁵⁵: «Дело в том, что объединения рабочих и служащих в спортивной секции были не просто объединениями по интересам – они являлись свидетельством высокого уровня культуры и сознательности рабочих масс, которые острее ощущали социальные процессы и шли за ними»¹⁵⁶.

Незважаючи на зусилля підприємців, спрямовані на забезпечення робітників альтернативними видами розваг, а також розвиток загального благоустрою міст, відкриття просвітницьких і культурних закладів, простий робітник все одно вважав, що найкращим варіантом буде провести своє дозвілля у шинку. Можливо, тут роль відігравала і фінансова сторона питання, бо якщо кружка пива коштувала 10 копійок, літр розливного вина – 5-20 копійок, а пляшка горілки – 40 копійок¹⁵⁷, то мінімальна вартість квитка в театр становила 20 копійок і могла сягати 16 рублів¹⁵⁸:

¹⁵⁵ Див. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. – С. 339

¹⁵⁶ Див. Вересаев В. В. Под землей. Юз и Юзовка. Донецк, 2000. С. 59.

¹⁵⁷ Рубль - что можно было купить на него в начале 18, 19 и 20 веках – [Електронний ресурс] –

Режим доступу: http://status.coins.ru/statji/article_post/rubl-chto-mozhno-bylo-kupit-na-nego-v-nachale-18-19-i-20-vekakh

¹⁵⁸ Российская империя в начале XX века. Статистическая информация – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.rusempire.ru/arkhiv->

*«На развлеченья мы склоняли
И къ трезвости ихъ приучали,
И просили, и молили,
Что бы пьянство уменьшили,
Но отъ них, какъ от быка –
Не дождешься молока!
Нетъ съ рабочимъ нашимъ сладу,
Оградить его хотимъ;
Мы имъ книжки покупаемъ
И себя надеждой льстим»¹⁵⁹.*

Більше інформації про робітничу культуру можна отримати завдяки народній творчості. Фольклором робітників називають усну народну творчість, яка створювалася в робітничому середовищі. Характерною особливістю фольклору робітників була його локальність, можна навіть сказати, замкненість в межах промислової території.

Основою формування фольклору робітників стали селянські пісні, казки, прислів'я і приказки. Але, відповідно до середовища, відбувалася трансформація даних жанрів – тепер вони відображали інтереси й ідеали робітника, а не селянина.

Серед творців фольклору робітників здебільшого переважали непрофесійні поети-самоучки. Втрата зв'язку з усною народною культурою і

statej/1884-rossijskaya-imperiya-v-nachale-xx-veka-statisticheskaya-informatsiya.html

¹⁵⁹ Горняк Н. А. Жизнь одного углекопа, С. 38.

намагання долучитися до міської, книжної також відображена в художньому стилі фольклору робітників¹⁶⁰.

Першим, хто звернув увагу на частушки і зрозумів призначення робітничих пісень, був Г. Успенський: «Положение рабочего так определено, что ему о нем нет никакой возможности «раздумывать», и вот почему «песни рабочих» в точности и полной определенности изображают их подлинное положение, а не мелкие подробности жизни, что мы видим в «частушках». В руках моих находится несколько песен рабочих в шахтах, полученных с Юга и Екатеринославской губернии...»¹⁶¹.

У фольклорі робітників переважали пісні. Характерними рисами пісень робітників були приземленість, натуралізм, майже документальний опис етапів праці. За формою ці пісні були монологами-жалобами, в них тяжкі умови праці і побут робітників порівнювався з життям підприємців:

«Лет шестнадцать мальчишка

Я пошел у шахту жить,

Я пошел у шахту жить —

Такой сволочи служить...»¹⁶²

¹⁶⁰ Зуева Т.В., Кирдан Б.П. Русский фольклор - М., 2002 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.textologia.ru/literature/russkiy-folklor/pozdnij-i-sovremennij-folklor/folklor-rabochih/3351/?q=471&n=3351>

¹⁶¹ Успенский Г.И. Очерки переходного времени. Сборник произведений. Директ-Медиа, Москва, 2016. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=jdShDAAAQBAJ&pg=PA953&lpg=PA953&dq=г.+успенский+песни+рабочих&source=bl&ots=HH6u_aCkAz&sig=ACfU3U2Mlo3FrWDnF5axPGxzDbVxc0iCUw&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjAh9njuJrpAhVBx4sKHbc8ALEQ6AEwDXoECSAoQAQ#v=onepage&q=г.%20успенский%20песни%20рабочих&f=false

¹⁶² Вересаев В. В. Под землей. Юз и Юзовка. Донецк, 2000

Серед робітників були поширені народні прислів'я та приказки, однак пристосовані до нових умов і середовища. Приказки вихваляли професійну майстерність і вміння робітників, а прислів'я оповідали про тяжкі умови життя простого робітника. На початку ХХ ст. почали виникати приказки, пов'язані з політичними подіями¹⁶³.

Життя і тяжкі умови праці робітників, зокрема, шахтарів, знайшли своє відображення і в українській літературній творчості. Зокрема, 1906 р. вийшли друком поезії Спиридона Черкасенка «У шахті», «Під землею», «Шахтарі», в яких зображувалася тяжка праця у шахтах та на фабриках. 1909 р. світ побачила збірка С.Черкасенка "На шахті. Замальовки з шахтарського життя», яка складалася з шести оповідань про життя шахтарів м. Юзівки: «Чорний блиск», «Чепуха», «Необережність», «П'яниця», «Воронько», «Весною».

Дітям робітників С. Черкасенко присвятив цикл оповідань, які 1912 року вийшли окремою книжкою «Маленький горбань та інші оповідання»¹⁶⁴.

В. Білецька зазначає, що збирачі українського фольклору були більше зацікавлені в українських селах, ніж в творчості робітників. Творчість шахтарів оминали навмисно, бо «зіпсована «жаргонна» українська мова, частушка, як пануючий тип пісні, порівнюючи новий в українській усній творчості, мало привабливий зовнішній вигляд «промислового пейзажу», ці нові ознаки нового побуту індустріалізованої України не пасували до завдань романтично настроєного українського збирача»¹⁶⁵.

¹⁶³ Зуева Т.В., Кирдан Б.П. Русский фольклор – М., 2002 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.textologia.ru/literature/russkiy-folklor/pozdnij-i-sovremennyj-folklor/folklor-rabochih/3351/?q=471&n=3351>

¹⁶⁴ Вересаев В. В. Под землей. Юз и Юзовка. Донецк, 2000. – С. 193.

¹⁶⁵ В. Білецька. Шахтарські пісні. Етнографічний вісник, кн. 4. за ред. Андрія Лободи і Віктора Петрова, 1927 р. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=565>

Дослідниця також згадує про появу в робітничому фольклорі частушок, які виконували під супровід лівенки. В. Білецька називає лівенку нерозлучним товаришем шахтаря¹⁶⁶.

Чимало пісень і частушок були створені робітниками-українцями – на це вказують окремі слова, форми й образотворчі засоби:

*«Ти шахтьор, ти шохтьор,
Підземельний ховрашок;
Нічого тобі не нужно,
Тільки лампа й обушок».*

Частушки майже завжди співаються без перебою, під супровід лівенки або балабайки.

Крім казок, пісень і частушок, в яких висвітлюється тяжка праця і умови життя робітників, варто також згадати про такі жанри народної творчості, як прислів'я, приказки і повір'я. Наприклад, шахтарі дуже недбало ставилися до запобіжних заходів безпеки: «Кому судьба потонуть, того не повесят». Старі шахтарі вірили в те, що крім власника підприємства, на якому вони працювали, існує ще й підземний «хазяїн» шахти. Він дає про себе знати підземним гуркотом і гулом, а зображення його зовнішності відрізняється залежно від локації (наприклад, на Мокіївських копальнях його описували як маленького дідуся із золотими ріжками і в червоних чоботах, а деінде розповідали, що він з'являється півнем або козлям. Раніше, якщо серед робітників ширилися чутки, що у шахти є підземний «хазяїн», то вони вимагали від власника підприємства відправити молебень перед тим, як лізти в шахту¹⁶⁷.

Отже, природним середовищем для робітничої культури стали урбанізаційні та модернізаційні процеси.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ В. Білецька. Шахтарські пісні. Етнографічний вісник, кн. 4. за ред. Андрія Лободи і Віктора Петрова, 1927 р. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=565>

Стрімкий розвиток промисловості потребував постійного припливу робочих рук, тому залучення й утримання робітників стало одним з головних завдань власників підприємств.

Внаслідок достатньо тривалого робочого дня у робітників майже не залишалося вільного часу. Дозвілля робітники зазвичай проводили у шинку. Власне, шинки і вживання алкоголю можна вважати однією зі складових робітничої культури, особливо на початкових етапах її формування. З вживанням алкоголю був пов'язаний майже кожен аспект життя робітника – від влаштування на роботу, де потрібно було виставитися, щоб стати своїм у колективі, до простого відпочинку на вихідних і святкування урочистих подій.

Більш детальне уявлення про робітничу культуру дає робітничий фольклор, в якому висвітлені майже всі моменти життя робітників. Формування робітничого фольклору відбулося внаслідок виокремлення його із селянського. Про самостійність робітничого фольклору як жанру свідчить трансформація уявлень і потреб трудового-мігранта – селянина, який з плином часу починає позиціонувати себе як робітник.

ВИСНОВКИ

Отже, в науковій роботі було висвітлено і проаналізовано вплив урбанізаційних процесів Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. на формування робітничої культури. В результаті дослідження можна дати відповідь на поставлені завдання:

- основні історичні передумови урбанізаційних процесів на Півдні України кінця XIX – початку XX століття, заселення південноукраїнського регіону:

Внаслідок проведеної 19 лютого 1861 р. в Російській імперії реформи про скасування кріпацтва почалася масова міграція селян. Найбільш оптимальним для міграції виявився південноукраїнський регіон. Для урбанізації Півдня України характерна чітко виражена регіональна специфіка.

При виборі місця для міграції селяни-землероби керувалися тим, що південноукраїнський регіон був відносно близько розташований, а значну частину його земельних площ займали чорноземи. Незважаючи на те, що вихід регіону до Чорного та Азовського морів і наявність значних покладів корисних копалин мало хвилювали мігрантів-селян, саме ці чинники виявилися вирішальними і найбільш впливовими для урбанізаційних процесів.

Завдяки величезним покладам корисних копалин, локалізованих в регіоні, в Російській Імперії і Східній Європі виникли два найпотужніших центри важкої промисловості – Донецький басейн і Дніпровський промисловий регіон.

На урбанізаційні процеси також впливали система органів державного управління і зміни в державній політиці Російської імперії. Їх специфіка полягала в тому, що для офіційного Петербурга південноукраїнський регіон продовжував зберігати своє військово-стратегічне значення, тому населення захищало геополітичні інтереси імперії навіть на розташованих за тисячі кілометрів від самого регіону територіях.

В другій половині XIX ст. військово-стратегічне значення Південної України для офіційного Петербурга доповнилося її могутнім економічним

потенціалом. Внаслідок переорієнтації товаропотоків Лівобережжя та Правобережжя на південноукраїнські порти, почалося перетворення українських земель на об'єднаний господарський організм.

Поряд з офіційною колонізацією південноукраїнського регіону відбувалося самовільне захоплення земель у двох напрямках: біднота таємно обживала балки та байраки, а заможні стани населення діяли широко і відкрито.

Знаковим елементом урбанізаційних процесів був розвиток структури забудови міських поселень. Вже 1861 р. мережа офіційних міст південноукраїнського регіону була майже сформованою.

На поступ міст впливали потреба ринку в сільськогосподарських машинах, порти і залізниці, а також поклади корисних копалин. Протягом короткого періоду часу південноукраїнський регіон перетворився в лідера за рівнем урбанізації.

Поряд з поглибленням внаслідок міграцій етнічної строкатості міст мало місце формування традиційної спеціалізації етнічних меншин.

Через специфічне ставлення селянина до міста на початкових етапах урбанізації участь в ній українського елемента була пасивною.

- *Характеристика соціокультурного і господарського розвитку Півдня:*

В середині XIX ст. в промисловості губерній продовжувала зберігатися сформована на початку століття спеціалізація регіону. Завдяки розбудові сухопутного, водного і залізничного сполучення почався розвиток Півдня України в якості урбанізаційного регіону.

В розвитку інфраструктури перше місце посідала розбудова залізничного сполучення. Від того, чи пройде залізниця через населений пункт, залежав його розвиток і благоустрій. Для порівняння: якщо до будівництва залізниці в Олександрівську мешкало 6000 чоловік, то після прокладання залізничного сполучення населення міста зросло до 35 000 осіб.

Новоутворені транспортні вузли обумовлювали стрімкий розвиток промисловості, зокрема, важкої.

Незважаючи на те, що промисловість як активний чинник урбанізації проявилася тільки наприкінці XIX століття, вже в другій половині XIX ст. беззаперечне економічне лідерство почало переходити до південноукраїнського регіону.

Поштовхом до перетворення Півдня України в промисловий регіон вважається 1880-й рік, коли головний акціонер найбільшого виробника сталі в Російській імперії «Lilpop, Rau і Loewenstein» акціонерного товариства «Варшавський сталеварний завод» придбав земельну ділянку для будівництва гірничо-металургійного комплексу. Джерела неодноразово підтверджують, що наприкінці XIX ст. окремі території південноукраїнського регіону, зокрема, Катеринославська губернія, позиціонувалися як промислово-індустріальні.

На початку XX ст. починає простежуватися остаточне поривання селян-мігрантів із землеробськими роботами, що свідчить про виникнення нового прошарку населення – робітництва.

В той час, як інфраструктура Катеринославської губернії забезпечувалася прокладанням залізничного сполучення, в Херсонській і Таврійській губерніях виключне значення мав розвиток портів і пароплавного сполучення. Суднобудування було другою за значенням галуззю промисловості для міст Півдня.

Соціокультурний розвиток міст Півдня обумовлювався діяльністю бібліотек, читалень, музеїв, театрів, кінотеатрів, типографій, літографій і фотографій. Значну роль відігравала також реорганізація системи освіти і закладів охорони здоров'я.

- феномен виникнення робітничої культури, її вплив на побут та дозвілля міського населення:

Через стрімкі темпи розвитку промисловості і постійну необхідність в робочих руках одним з найважливіших завдань для власників підприємств стало заохочення й утримання трудових мігрантів – робітників. Для досягнення поставленого завдання підприємці вдавалися до різноманітних заходів, перше

місце серед яких посідало будівництво робітничих поселень, розташованих недалеко від підприємств.

Наступним питанням на порядку денному була кваліфікація робітників, адже через її недостатню якість не тільки знижувалися обсяги виробництва, а й підвищувався рівень травматизму серед робітників.

Більшу частину мігрантів-робітників становили селяни, які використовували роботу на підприємстві як можливість заробити у вільний від сільськогосподарських робіт час. Це, в свою чергу, спричиняло проблему сезонності робочої сили – дефіцит влітку і надлишок взимку.

До закону «Про тривалість і розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської промисловості» 1897 р. робочий день, залежно від галузі промисловості, тривав від 10 до 12 годин. Закон 1897 року став відносно успішною спробою врегулювати тривалість робочого дня і кількість вихідних, однак понаднормові роботи все одно залишалися частим явищем на більшості підприємств.

Від галузі промисловості залежали і умови праці робітника. Очевидно, що найтяжчою була праця в кам'яновугільній і металургійній промисловості. Так, підприємці намагалися компенсувати тяжкі умови праці розміром зарплати, і дійсно, заробіток металургів і шахтарів був найвищим серед робітників інших галузей промисловості, однак навіть його не завжди вистачало на утримання сім'ї. Крім заробітної платні робітники могли отримувати приплату натурою (яка мала велике значення мешканців шахтарських поселень) і премії за понаднормові роботи (однак це було доволі рідкісним явищем).

Мала місце серед мешканців робітничих поселень і соціальна нерівність – не всі робітники отримували однаково заробітну платню і мали однаковий доступ до соціальної інфраструктури поселень.

В досліджуваний нами період робітники ще не мали спеціального одягу. Залежно від галузі промисловості вони трансформували свій повсякденний одяг (наприклад, робітники металургійної промисловості вдягали шкіряні фартухи-нагрудники, а саночники носили широкий шкіряний пояс із закріпленням на

ньому ланцюгом). Єдиною спільною і характерною ознакою одягу робітників можна вважати те, що всі вони на роботі вдягали головні убори.

Харчування робітників залишалося незбалансованим навіть в роки промислового підйому. Сімейні робітники харчувалися їжею, приготованою вдома дружиною, а несімейним було вигідніше об'єднуватися в харчові артілі, де обирали старосту, який відповідав за закупівлю харчів і наймав куховарку. Майже всі робітники дуже любили пити чай з цукром.

Характерною розвагою усіх без винятку робітників, яку можна вважати за одну з основних складових робітничої культури, було вживання алкоголю. Незважаючи на зусилля влади і підприємців, спрямовані на обмеження вживання робітниками алкоголю і впровадження альтернативних видів дозвілля, відпочинок у шинку залишався улюбленим заняттям робітника. Цікаво також провести паралелі між вживанням алкоголю селянами і робітниками. Так, алкоголь продовжував залишатися невід'ємною частиною життя робітника (від влаштування на роботу і виставляння, щоб стати «своїм» у колективі до святкування якоїсь події або простого відпочинку з товаришами. Типовий селянський вид розваги, як-то влаштування після п'ятики бійки «село на село» трансформувалася і в робітничій культурі влаштовували бійки «завод на завод».

Кожен аспект важкого життя і побуту робітника висвітлений в робітничому фольклорі. Робітничий фольклор сформувався на основі селянського, проте трансформувалася в окрему категорію, в творах якої зображені інтереси і потреби робітників як вже сформованого прошарку населення.

Отже, урбанізаційні процеси Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. мали виключний вплив на формування і розвиток робітничої культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Бериславщина: рік 1903. - К.-Херсон-Берислав: Просвіта, 2006. - 79 с.: іл. - (Нариси з історії Бериславщини. Вип. 6). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://prosvita-ks.co.ua/books/11berislav/6vyp1903/6vyp1903-1.htm>
2. Верещинский Л. Рабочий шахтер в Донецком бассейне. СПб., 1892.
3. Горняк Н. А. Жизнь одного углекопа: Автобиограф. очерк. Харьков, 1902
4. Новороссийский календарь на 1854 год. – Одесса, 1853. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=MtMfwO_3W3IC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
5. Одесский Вестник. – № 189. – 28.VIII.1876
6. Одесский Вестник. – № 216. – 3.X.1876.
7. Одесский Вестник. – № 74. – 9.IV.1877.
8. Одесский Вестник. – № 179. – 12.VII.1893.
9. Памятная книжка Катеринославской губернии на 1884
10. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 г. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003831368#?page=1>
11. Памятная книжка Херсонской губернии ... [по годам] / Херсон губ. стат. ком. - Херсон : Тип. губ. правления, 1864-1911. ... на 1866 год : Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год. - 1865. - 124, [4], 85 с., [3] л. ил., табл. : табл. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/57661-na-1866-god-pamyatnaya-knizhka-dlya-hersonskoy-gubernii-na-1866-god-1865>
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : [в 89 т., 119 кн.] / под ред. Н. А. Тройницкого ; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. -

[Санкт-Петербург : б.и.], 1897 - 1905. Т. 13 : Екатеринославская губерния . – 1904. – [5], XIV, 233, [1] с. : табл.

13. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – Т. 41: Таврическая губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб, 1904.

14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : [в 89 т., 119 кн.] / под ред. Н. А. Тройницкого ; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. - [Санкт-Петербург : б.и.], 1897 - 1905. Т. 47 : Херсонская губерния . – 1904.

15. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Выпуск третий. Славяносербский уезд / Сост. Статистическим отделением Екатеринославского Губернского Земства. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1886. – 441 с.

16. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага, 1938. 199 с.

17. Черемухин Н. М. Указ, соч., с. 20. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://istmat.info/node/52>

18. 100 песен русских рабочих / Сост., вступит. статья и коммент. П. Ширяевой; Общ. ред. П. Выходцев. Л., Музыка, 1984

ЛІТЕРАТУРА

19. Белецкая, Э.Н., Гужва З.Г., Онул Н.М. Санитарно-профилактическое направление земской медицины в Екатеринославской губернии – [Электронный ресурс].Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sanitarno-profilakticheskoe-napravlenie-zemskoy-meditsiny-v-ekaterinoslavskoy-gubernii/viewer>

20. Білецька В. Шахтарські пісні. Етнографічний вісник, кн. 4. за ред. Андрія Лободи і Віктора Петрова, 1927 р. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=565>

21. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі - НАН України. Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. – К.: Інститут історії України, 2016. – 482 с.

22. Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi>.

23. Водотика Т. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. / Т.С. Водотика // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 124-142. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/107178/10-Vodotyka.pdf?sequence=1>

24. Герасименко М.. Досягнення земств Півдня України в організації медичної допомоги населенню на початковому етапі діяльності (60-70-ті роки XIX ст. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwiKycnqiJrpAhVKcZoKNHYLKBqMQFjAAegQIARAB&url=http%3A%2F%2Fnbuv.gov.ua%2Fj-pdf%2FPain_2008_2829_3.pdf&usg=AOvVaw2-KEKENKqdzzuyHqFcgsx2

25. Гончаров В.В., Койнаш В.В. Развлекательная культура рабочих Донбасса (конец XIX – начало XX вв.) / В.В. Гончаров, В.В. Койнаш // Наука. Релігія. Суспільство. – 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiiypjHirpAhUV7KYKHcICCPAQFjAAegQIAhAB&url=http%3A%2F%2Fdspace.nbuv.gov.ua%2Fbitstream%2Fhandle%2F123456789%2F86885%2F04%2FGoncharov.pdf%3Fsequence%3D1&usg=AOvVaw3_Wzl1HLV_r0rmgBUA9VO1

26. Зуева Т.В., Кирдан Б.П. Русский фольклор – М., 2002 – [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://www.textologia.ru/literature/russkiy-folklor/pozdnij-i-sovremennyy-folklor/folklor-rabochih/3351/?q=471&n=3351>

27. Іванець А.В. Таврійська губернія // Енциклопедія історії України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://www.history.org.ua/?termin=Tavrijska_huberniia

28. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.). – Запоріжжя, 2010. – 596 с.

29. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія / В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 388 с.

30. Кирьянов Ю.И. Рабочие России на рубеже XIX – XX веков// Отечественная история. 1997. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/751/835/1231/ch4.pdf>

31. Лазанська Т.І. ХЕРСОНСЬКА ГУБЕРНІЯ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2013. – 688 с.: іл.. –

Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Khersonska_huberniia

32. Маркова О.Є., Хведченя С.Б. Катеринославська губернія // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Ред.кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. - 528 с.: іл.. – [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://www.history.org.ua/?termin=Katerynoslavska_guberniya

33. Москалюк М. Будівельна промисловість України в другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. - 2017. - Вип. 1(1). - С. 35-38. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2017_1%281%29__8

34. Писаренко Н.Н. Земское здравоохранение в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв. Вісник Донецького університету, СЕР. Б: Гуманітарні науки, вип. 2, 2000.

35. Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lvivcenter.org/download.php?newsid=1077&fileno=1>

36. Портнова Т. Еволюція міського середовища Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskoho-seredovyshcha-katerynoslava-kintsya-khikh-pochatku-khkh-st>

37. Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii>

38. Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России [Электронный ресурс] : монография / Е. И. Рагозин, 1895. – 192 с. – Режим доступу: <http://gpntb.dlibrary.org/ru/nodes/2599-ragozin-e-i-zhelezo-i-ugol-na-yuge-rossii-spb-1895#mode/inspect/page/3/zoom/4>

39. Ривош Я.Н. Время и вещи: Иллюстрированное описание костюмов и аксессуаров в России конца XIX - начала XX в. Очерки по истории материальной культуры в России начала XX века. Общая редакция и примечания Н.П. Ерошкина. Художник В.М. Вовнобой. (Москва: Издательство «Искусство», 1990).

40. Российская империя в начале XX века. Статистическая информация – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.rusempire.ru/arkhiv-statej/1884-rossijskaya-imperiya-v-nachale-xx-veka-statisticheskaya-informatsiya.html>

41. Рубль - что можно было купить на него в начале 18, 19 и 20 веках – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://status->

coins.ru/statji/article_post/rubl-что-mozhno-bylo-kupit-na-nego-v-nachale-18-19-i-20-vekakh

42. Серый Ю. Рабочие Юга России в период империализма (1900—1913). Издательство Ростовского университета, 1971. – 212 с.

43. Таврическая губерния // Большая российская энциклопедия. – [Электронный ресурс] – Режим доступа:
https://bigenc.ru/domestic_history/text/4178231

44. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.

45. Турченко Г.Ф. Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Г.Ф. Турченко. – Дніпропетровськ, 2006.

46. Турченко Ф.Г. Південь України напередодні Першої світової війни. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, 2004. – [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<https://web.znu.edu.ua/ru/uk/articles/286.pdf>

47. Успенский Г.И. Очерки переходного времени. Сборник произведений. Директ-Медиа, Москва, 2016. – [Электронный ресурс] – Режим доступа:
https://books.google.com.ua/books?id=jdShDAAAQBAJ&pg=PA953&lpg=PA953&dq=г.+успенский+песни+рабочих&source=bl&ots=HH6u_aCkAz&sig=ACfU3U2Mlo3FrWDnF5axPGxzDbVxc0iCUw&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjAh9njuJrpAhVBx4sKHbc8ALEQ6AEwDXoECAoQAQ#v=onepage&q=г.%20успенский%20песни%20рабочих&f=false

48. Устная поэзия рабочих России под ред. В.Г.Базанова. 1965, изд-во: Наука, город: М-Л, стр. : 190 с.

49. Херсонська губернія // Большая российская энциклопедия. – [Електронний ресурс] – Режим доступу:

https://bigenc.ru/domestic_history/text/4664568

50. Цвиркун В. И. Бессарабская губерния // Большая российская энциклопедия. – [Електронний ресурс] – Режим доступу:

https://bigenc.ru/domestic_history/text/1862081

51. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.). - Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. — 304 с.

52. Шаригіна О. А. Історія Катерининської залізниці (друга половина XIX – початок XX століття) / О. А. Шаригіна // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер. : Історичні науки. – 2009. – Т. 100, Вип. 87. – С. 33-38. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_100_87_9